

İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri

The Transformation of Economy And Society And The Dynamics of Centralization From The Empire To The Republic

Himmet HÜLÜR – Gürsoy AKÇA*

Özet

Bu çalışmada Osmanlıda başlayan modernleşme girişimlerinin temel karakteristikleri, merkezi otoritenin kendini yenileme biçimi ve toplum ile devlet arasındaki ilişkiler açısından ele alınmaktadır. Modernleşme, İmparatorluğun güç kaybetmesi karşısında askeri ve idari alanda ortaya çıkmış, bu doğrultudaki yetkeci ve bürokratik düzenlemelerle devletin merkezileşmesi pekiştirilmiştir. Osmanlıda gerçekleştirilen reformlar merkezileşen devletin yeniden yapılandırılmasıyla sınırlı kalırken, Cumhuriyetle birlikte bağımsız bir ulus yaratma çabaları toplumsal ve kültürel alanda hakim olan değerleri dönüştürmeyi amaçlamıştır. Osmanlıdan Cumhuriyete dönüşüm ve merkezileşmenin dinamiğinde iki temel amaç belirleyici konumdadır: ekonomik ve askeri üstünlükleriyle ülkeyi egemenliği altına almaya çalışan dış güçlere karşı devleti güçlendirmek ve kendiliğinden dönüşmeyen toplumsal ve kültürel yapıyı yetkeci bir değişim tasarımıyla dönüştürmek.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı-Türk Modernleşmesi, Merkezileşme, Yenilikler, Toplumsal ve Ekonomik Dönüşüm

Abstract

In this study, the main characteristics of the attempts at modernization inaugurated in the Ottoman period are evaluated by virtue of the reformation of the central authority and the relations between state and society. Modernization emerged in military and administrative realm as a result of the Empire's losing power, through authoritative and bureaucratic arrangements the centralization of the state had been consolidated. While the reforms in the Ottoman period were limited with restructuring the centralist structure of the state, with the Republic the attempts to create an independent nation aimed to transform the dominant values in social and cultural sphere. In the dynamics of transformation and centralization from the Empire to the Republic, two main goals are seen to be determinant: to strengthen the state against the hegemony of external powers having military and economic superiority, through an authoritarian social project to transform the social and cultural structure that has not been spontaneously transforming itself.

Key Words

Ottoman-Turkish Modernization, Centralization, Reforms, Social and Economic Transformation

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Öğretim Üyesi.
Dr. Araş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

Giriş: Sanayi ve İmparatorluğun Uzun Süren Çöküşü

Klasik Osmanlı toplumsal sistemi Batı kapitalizminin etkilerine maruz kalıp değişimin kaçınılmaz olduğu görüldükçe; devlet mekanizması yeniliklerle çağdaştırılmaya çalışılmış, ancak kapitalist bir dönüşümün toplumsal yaşam ve kültür alanında ortaya çıkması uzun zaman almıştır. Osmanlı toplumunun ekonomik olduğu kadar ideolojik açıdan kendine özgü nitelikleri bu durumun açıklanmasında önemlidir. Birbirinden çok farklı anlayışlarla hareket etseler de hem Marx hem de Weber'in Batı kapitalizminin yükselişiyle ilgili analizlerinde "kazancı artırma" çabasının altını çizdiklerini görmekteyiz. Bireyler düzeyinde etkili olan kazanç isteği kapitalizmin gelişmesi üzerinde belirleyici rol oynarken, bu gelişme aynı zamanda siyasal ve askeri düzenlerin değişimini de beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan, onaltıncı yüzyıldan itibaren kapitalist gelişmeyi gerçekleştiren ülkelerin diğerleri üzerinde kurdukları siyasal ve askeri üstünlükler kapitalist sistemin yayılmasına yardımcı olmuştur. Kapitalizmin yayılması diğer toplumlarda yapısal bir değişimi zorunlu hale getirmiştir. Değişimin "yukarı"dan geldiği ülkelerde devlet yapısındaki modernleşmeye karşın, benzer bir dönüşümün toplumsal ve kültürel alanda kısa zamanda ortaya çıkmadığı, gündelik yaşam düzeyinde kapitalist değerleri benimsemeye karşı bir direnişin olduğu görülmektedir. Sonuçta bu durum, modernleştirici bir amacı olan yetkeci yönetimin uzun süre varlığını sürdürmesini beraberinde getirir. Kendiliğinden değişmeyen bir toplumu değiştirmeye çalışmak çoğu zaman devletin daha çok yetkeçileşmesiyle sonuçlanır.

Geleneksel toplumsal sistemin dönüşümüyle birlikte; kazanma, bunun için hesap yapma ve servet biriktirme amacının toplumda baskın hale gelmesi kapitalist ekonomik gelişmenin önkoşulu olmuştur. Bu anlamda Hobsbawm (1998: 38) Sanayi Devrimi'nin kökeninin "kar elde etme ile teknik buluş arasındaki ilişkide" olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, "özel girişimciliğe dayalı" bir ekonomik sistemin "imalatın yapısını devrimci bir biçimde değiştirmesi, ancak bu yolla elde edilecek karın, aksi takdirde elde edilecek kardan daha yüksek olması durumunda mümkün olabilir". Batı Avrupa toplumları ekonomik ve teknolojik alanda tamamıyla yeni bir döneme girerken, diğer toplumlar farklı biçimlerde bu gelişmenin etkisiyle her alanda kendi geçmişleriyle hesaplaşmaya başlamışlar, değişime uyum sağlamak bir zorunluluk olarak kendini göstermiştir. Avrupa'da gelişen ekonomik, teknolojik ve siyasal hareketler ve bunların temelini oluşturan felsefeler dünyanın diğer toplumlarındaki değişim süreçlerinde belirleyici (modus operandi) bir konum kazanmışlardır. Wallerstein (1992 12, 16), "tarihsel kapitalizm" adını verdiği "tarihsel toplumsal sistem" in "onbeşinci yüzyıl sonları Avrupası'nda yer aldığı; sistemin zaman içinde, ondokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde tüm yerküresini kaplayacak biçimde mekan içinde genişlediği; bugün hala tüm yerküresini kaplamakta olduğu"nu belirtir. Ona göre bu "sistemin ayırt edici özelliği ... sermayenin çok özel

bir yolla kullanıma girmesidir (yatırılması). Bu kullanımda başlıca amaç ya da niyet, sermayenin kendini büyümesidir. Sistemde, geçmiş birikimler yalnızca daha fazla sermaye biriktirmek için kullanıldığı ölçüde “sermaye”dir.”

Kapitalizmin gelişmesine paralel olarak devlet ve toplum arasındaki ilişkiler de değişim sürecine girmiştir. Geleneksel devletten farklı olarak modern devletin hükümler alanının gündelik yaşamı da kapsayacak biçimde genişlemesinde kapitalizm ve sanayileşmenin hayati bir rolü olmuştur. Teknolojinin gelişmesine bağlı olarak özellikle ulaşım ve iletişim olanaklarıyla devletin tebası üzerindeki denetimi artmış, buna koşut merkezi bürokratik devlet yapısı güçlenmiştir. Kapitalizm ve sanayileşmeyle modern devletin oluşumu arasında yakın bir ilişki olduğunu vurgulayan Giddens (1985: 148), kapitalist girişimciliğin ilk dönemi olan onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar mutlakiyetçi devletin hüküm sürdüğünü, daha sonra sanayi kapitalizmiyle birlikte ise, ulus-devletin ortaya çıktığını ileri sürer. Ona göre “kapitalizmin olgunlaşması bir taraftan toprak ve ürünlerin diğer taraftan emek-gücünün metalaşmasını kapsar ... ilki mutlakiyetçi devletle ilişkilidir. İkincisinin ... yaygınlık kazanması ulus-devletin oluşumuna bağlıdır.” Yeni bir hukuk, para ve vergi sisteminin gelişmesi mutlakiyetçi devletin merkezileşmiş gücünü pekiştirir.

Osmanlı toplumsal tarihinin anlaşılmasında, kapitalizmin etkisinin hissedilmeye başlamasıyla birlikte geleneksel ekonomik değerlerin bu yeni sistemle ilişkisi en önemli sorunlardan birini oluşturur. Osmanlı toplumunda hakim olan ekonomik yapı ve yaşam değerleri servetin kullanılma biçiminde belirleyici olmuştur. Osmanlı’da “..servet yığınlarının uzun zaman tüccar ve müteşebbisten ziyade, siyasi nüfuz ve iktidar sahiplerinin elinde toplanmış olması” özel girişimciliğe dayalı ekonomik bir gelişmenin ortaya çıkmamasının en önemli nedenlerinden biridir. Diğer bir önemli neden ise servetin kullanılma biçimidir: “Mal ve parayı bekleyen akıbet; iktisadi bir maksat uğruna harcanmak, yahut iktisadi bir talihsizliğin kurbanı olmak (mesela ticarete batırılmak) değil, daha ziyade siyasi bir gaye uğruna veya siyasi bir nıkbeğe uğrayarak harcanmak ve tüketilmektir; en fazla rastlanan şekilleriyle: gözden düşme, göze gelme (servetiyle dikkati çekme), nihayet, göze girmek için harcama! Hülasa, kazanmak gibi tüketmek de iktisadi hayatın dışında ve ötesindedir” (Ülgener 1991: 177, 180). Ancak akılcı bir hesaplama dayalı olarak artırılmaya çalışıldığında ve bunun için teknolojik ve bilimsel olanaklardan yararlandığında servetin kapitalist kullanımından söz edilebilir. Kazanma güdüsü ve akılcı hesaplamaların yanında, serveti artırmak için gerekli olan teknolojik olanaklar da bu süreçte belirleyici bir rol oynar. Kazanma ve biriktirme arzusu, kapitalist gelişmenin zihinsel ve kültürel arka planını oluştururken, teknolojik olanaklar bu iradenin cisimleşmesini sağlar. Bu anlamda ekonomik ve teknolojik gelişme karşılıklı olarak birbirini etkiler.

Sanayi devrimiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun toplum-devlet ilişkilerine yön veren klasik sistemindeki fetih siyasetinin de sonu gelmiştir. Önce İmparatorluğa eski gücü kazandırılmaya çalışılmış ancak, Batının ekonomik ve

teknolojik üstünlüğünün fark edilmesiyle savunmacı bir değişim politikası benimsenmiştir. Savaşlarda yenilgilerin sürmesi fetih ideolojisinin siyasal biçiminin dönüşümünü gerekli hale getirmiş ve yönetimin yeniden yapılandırılması sürecine girilmiştir. Buna karşın, toplumsal yaşam alanında değişim rüzgarları daha geç esmeye başlamış, bireycilik, özel mülkiyet ve kazanmaya dayalı bir ideolojinin gelişmesi yüzyılları bulan bir sürece yayılmıştır. Değişimin yukarıdan gelmesi, toplumsal ve kültürel alanda kapitalist gelişmeyi destekleyecek değerlerin kendiliğinden belirmeyeceği gerçeği ile ilgilidir. İmparatorluğun kendine has güçlü bir devlet-toplum sistemine sahip olması, sanayileşmenin etkilerine uzun süre direnmesini ve siyasal erkin toplum üzerindeki nüfuzunu koruyabilmesini sağlamasına karşın, Batının gelişen sarsıcı teknolojik gücü karşısında İmparatorluk, kendi sisteminde bazı yenilikler yaparak modernleşme ihtiyacını hissetmiştir. Bu süreçte, değişimin dinamiğinin belirlenmesinde merkezîyetçiliğin etkili hale gelmesi, devletin varlığının dışarıdan gelecek bir tehdit altında hissedilmesi ile ilişkilidir. Osmanlı'da yönetim düzeyinde gerçekleştirilen yenileşmeler Batının teknolojisini alıp kültürünü reddetmeye yönelik bir anlayışa dayanmış, bu anlamda kültürel bir dönüşüm gereksiz görülmüştür. Bu çerçevede, Osmanlıda modernleşme devlet aygıtının bürokratikleştirilip yenileştirilmesiyle sınırlı kalırken, Cumhuriyetle birlikte anti-emperyalizmi ve bağımsızlığı vurgulayan söyleme koşut bir toplum ve kültür yaratılmaya çalışılmıştır. Bağımsız bir ulus-toplum olarak varlığın korunması ancak Batılıların sahip olduğu üstünlük araçları olan ekonomik ve teknolojik gelişmenin gerektirdiği toplumsal ve kültürel dönüşümün sağlanmasına bağlıdır. Bu üstünlük araçlarını geliştirmemek sömürgeleşmeye açık olmak demektir. Ancak bu alanlarda başarılı bir gelişme bireyler düzeyinde kazanma, biriktirme istencinin yaygın ve etkin olmasıyla mümkündür. Sosyo-kültürel yapının bu niteliklerden yoksun oluşu, yetkeci bir toplumsal değişim tasarımının benimsenmesini beraberinde getirmiştir. Bu anlamda Türk Devrimi, halkı Müslüman ülkeler arasında biricik bir yere sahip olmuş ve bugüne kadar bu ülkelerin hemen hiç birinde benzer bir atılım gerçekleşmemiştir, bu nedenle de bu ülkeler "kapitalist dünya sistemi"nin güç merkezleri tarafından daha fazla belirlenmektedirler. Türkiye, yaptığı bu atılımla dünya sisteminin merkeze daha yakın bir periferisini oluşturmakta, merkezden yayılan toplumsal hareketlerin belirlenmesinde görece daha etkin bir role sahip olmaktadır.

Fetih Ekonomisi ve Çözülüşü

Osmanlı devletinin kuruluş ve yükselme dönemlerinde ekonomik, toplumsal ve siyasal sistemin şekillenmesinde fetih ideolojisi etkin bir işlevselliğe sahipti. Bu ideoloji, güçlü ve dinamik bir askeri teşkilatlanmayı gerektiriyordu. Bu nedenle klasik Osmanlı sisteminde fetih ideolojisi ve bu ideolojinin taşıyıcısı olan askeri teşkilatlanma, özellikle de kapıkulları, siyasal sistemin şekillenmesinde hayati bir rol oynamışlardır. 15 ve 16. yüzyıllar boyunca kapıkullarının önemli kaynağını "devşirme" uygulaması oluşturmuş, sadrazamlığa kadar u-

zanan çok önemli idari makamlar bu kaynaktan gelenlerce doldurulmuştur. Klasik sistemde önemli bir yere sahip olan bu uygulama, 17. yüzyılda Osmanlı kurumlarının yeni biçimlere evrilmesi sürecinde işlevsizleşme nedeniyle ortadan kalkmıştır. Bu süreçte padişah iktidarının kullanımı, padişahın saray halkına, vezirlere, paşalara ve onların aile üyelerine doğru yayılmıştır (Quataert 2004: 155-157). Kapıkulu alımında geleneksel yöntemin terk edilmesi, 18. yüzyılda barışa dayalı bir siyasetin izlenmesi ve yeniçerilere disiplin kazandırma çabaları kapıkullarının önemini azaltmıştır. Bu durum, askeri yöneticiliğin yüksek devlet görevlerine geçişte bir basamak olarak kullanılması geleneğini olumsuz etkileyerek sivil bürokrasinin gelişmesini sağladı. Yine bu dönemde Safevi devletinin Şii-İslam anlayışının Osmanlı Sünni-İslam anlayışı karşısında bir tehdit oluşturması, ulemanın ideolojik misyonu ile devlet içinde önemli bir konuma gelmesini sağlamış, bu gelişme de bürokrasinin sivilleşmesinde önemli bir işlev görmüştür (Kunt vd. 2000: 65-66). Osmanlı tarihinde ilk defa 17. yüzyılda askeriye sivil bürokrasi karşısında gerilemiştir. Bu, aynı zamanda Osmanlı sisteminin duraklama dönemine girmesi demektir, çünkü klasik Osmanlı sisteminde fetih anlayışına dayanan askeri bir yapılanmanın özellikleri baskındı.

17 yüzyıla kadar özgün savaş ekonomisi, Osmanlı'nın siyasal ve toplumsal düzeninde belirleyici olmuştur. Bu döneme kadar bir taraftan, ülkenin her tarafında vergi tahsili ve mahkemelerin işleyişi gibi uygulamalar miri toprak rejimi temelinde merkezi yapılanmayı pekiştirirken; diğer taraftan, toplumsal sistemdeki farklılıkların varlıklarını sürdürmelerine hoşgörü ile yaklaşılması adem-i merkeziyetçi bir niteliği yansıtmaktaydı. Bu anlayışa koşut olarak yeni fethedilen topraklardaki sosyal kurumların işleyişi ve hatta toprak sistemi, çok yumuşak bir geçişle Osmanlı sistemine uydurulmuştur (Cem 1999: 100-111). Osmanlıda toprağın mülkiyet hakkı devletindi, ancak bazı ekonomik ve askeri yükümlülükler karşılığında kullanım hakkı belirli niteliklere sahip olan kimselere verilmekteydi. Tımar denilen bu sistem, ortaçağ ekonomik şartları altında büyük bir ordunun varlığını sürdürebilmesi endişesinden doğmuş, Osmanlı İmparatorluğunun siyasal yapılanması, ekonomik örgütlenmesi ve toplumsal politikalarının şekillenmesinde etkili olmuştur (İnalçık 2003: 111). Tımar sistemi, temelde, eğitim ve donanımı sağlam, güçlü bir ordunun devlet bütçesine yük getirmeden varlığını ve devamlılığını sağlayan bir teşkilatlanmaya dayanıyordu. Bu ordu, özellikle kuruluş ve yükselme dönemlerinde Osmanlı devletinin en dinamik ama en az maliyete sahip askeri varlığını oluşturmuştur.

Tımarla dayalı askeri düzenin Klasik Osmanlı dönemindeki önemini Koçi Bey çeşitli gözlemleriyle ortaya koymuştur. O, başlangıçta (geleneksel dönem) tımar ve zeamet ehlinin çokluğundan, güçlerinden, ne kadar önemli hizmetler gördüklerinden ve ne kadar sağlam asker olduklarından söz ederken, onlar sayesinde fetihler elde edildiğini, dünyanın her tarafındaki din ve devlet düşmanlarının onlara karşı gelmeye güçlerinin yetmediğini, ezanın her yerde okunmasını, her memleketin sultanlarının itaatini sağlanmasını gerçekleştirdiklerini ve iyi şöhretlerinin her tarafta yayıldığını ifade eder. Tımarın savaşta yararlılık

ölçütüne göre dağıtıldığını, dağıtımın usulsüz olması durumunda beylerbeyinin devlet nezdinde şikayet edilerek usulsüzlüğün önlendiğini belirtir. Ancak, tımarın usulüne uygun olarak dağıtılmaması ileride sistemin çökmesinin önemli bir nedeni olacaktır (Kurt 1998: 23-26, 47-50, 69-71). Tımarların dağıtımında gözetilen kriterler, ancak yüksek askeri yeterliliğe sahip olanların tımar, özellikle de zeamet sahibi olabileceğini gösteriyor. Bu durum, tımarlı sipahilerin eğitimlerinin mükemmelliğini açıklamaktadır.

Osmanlıdaki toprak sistemi ve siyasi idare yapılanması sipahilerin bir ekonomik sınıf ve asalet yapılanması şeklinde gelişmesine imkan vermemiştir. Bu anlamda, Osmanlı toprak sistemi feodal bir yapılanma olarak görülemez. Devletin sipahiye vermiş olduğu yetkiler, toprak üzerindeki sıkı devlet denetimini sağlayan memuriyetten fazla bir anlam taşımamaktaydı. Tımar rejimi, devletin toprak sisteminin olduğu gibi köylünün sosyal konumunun da temel belirleyicisiydi. Devlet, sipahi vasıtasıyla vergilerini merkezi hazinesinde toplar, oradan maaş olarak dağıtırdı (Türkdoğan 1997a: 177-178). Osmanlıda sipahiye "sahib-i arz" yani toprağın sahibi denilmesine karşın, sipahilerin toprağı kendi mülkiyetlerine geçirmeleri söz konusu değildi. Sipahi, "Devletin toprak yasalarını uygular, boş toprakları, sözleşmeyle ve peşin ödenen bir kira, 'tapu resmi' karşılığında talep eden köylünün tasarrufu altına verirdi. Köylü ise, toprağı sürekli işlemeyi ve zorunlu vergileri ödemeyi üstlenirdi. Ekinlik, bostan ya da çayır olarak aldığı toprağın kullanımını değiştiremezdi. Toprağı üç yıl boyunca bir neden olmaksızın boş bırakırsa, sipahi toprağı başkasına verebilirdi" (İnalçık 2003: 114). Osmanlıda feodal bir toprak düzeninin olmayışı, Batıdaki gibi bir burjuva sınıfının ortaya çıkmasını zorlaştırırken, değişimin merkezizetçi niteliğine güç kazandırmıştır.

16. yüzyıldan sonra toprak düzeninde ve askeri düzende ilk değişimler kendini göstermeye başlamıştır. Karpat'ın (2002: 58) ifadesiyle, "Aslında, sipahilerin ve eski tarz tımarların çöküşü klasik dönemin sonuna işaret eder". Bu çözülmeye, Koçi Bey'in gözlediği gibi, tımarların dağıtılmasında gözetilen ehliyet ölçütlerinden uzaklaşma etkili olmuştur (Kurt 1998: 93-96). Aynı konuya vurgu yapan Lütü Paşa, tımar ve zeametlerin işletebilecek kişilere verilmesi ve vezirlerin kendi emrinde bulunan kimselere zeamet vermemesi gerektiğine ve sipahiye verilecek olan tımarların birleştirilmemesi gereğine dikkat çekmiştir (Kütükoğlu 1991: 65-66). Tımar dağıtımının bozulmasında etkili olan diğer bir neden ise, tımar kayıtlarının tutulduğu devlet dairelerindeki karışıklıktır. Bu karışıklılar, seferlerde büyük bir dikkatle yapılması gereken tımar sahiplerinin yoklamalarının düzenli yapılamaması ve yoklama kayıtlarının bir sonraki tımar dağıtımına kaynaklık etmek üzere itina ile korunamamasından kaynaklanmıştır. Kayıtlar o kadar karışık bir hal almıştır ki, boş kalan veya sahibi ölen tımarları tespit etmek çoğu kez mümkün olmamıştır. Bu durum usulsüzlüklere yol açmıştır (Barkan 1997: 320-321). Tımarı dayalı toprak sistemindeki çözülmeye daha sonra dış ve iç ekonomik gelişmelere bağlı yeni sorunlar eklenmiştir.

Yeni ticaret yollarının bulunmasıyla Osmanlı'nın nüfuz alanındaki yolların önemlerini yitirmeleri, hammadde ve hububat kaçakçılığının yaygınlaşması, paranın sürekli değer kaybetmesi, fethedilen toprakların yeni ve büyük masraflara yol açması, hububat kaçakçılığının ordunun iâşesinin karşılanmasını daha masraflı bir hale getirmesi, yeniçerilerin maaşlarındaki artışlar gibi nedenlerle Osmanlı devleti çok büyük bir mali krizle karşı karşıya kalmıştır. Daha önce memur-askerlere dağıtılan toprak, geliri devlete ödemeyi garanti eden mültezimlere ihale edilmeye başlanmış, garanti altına alınan para ile devlet, ekonomik bir rahatlama sağlamayı amaçlamıştır. Böylece, sipahi ordusu tedricen sahneden çekilirken, Osmanlı geleneksel düzenini sonlandıran süreç başlamıştır (Cem 1999: 158-174). Tımarların en çok para getiren mültezimlere verilmeye başlanmasının iki önemli sonucu vardır: mültezimler, devlete ödediklerinden daha fazla vergiyi halktan toplamak için baskıcı bir yöntemle başvurmuşlar ve kendilerine verilen toprakları kendi mülkleri haline getirmeye çalışmışlardır. Zaten işlerliğini kaybetmiş olan tımar sistemi Tanzimatla birlikte ortadan kalkmıştır (Cin 1992: 82-85). Ekonomik alanda ortaya çıkan gelişmeler tımar sisteminin sonunu hazırladığı gibi, diğer geleneksel Osmanlı kurumları üzerinde de derin etkiler bırakmıştır.

Fetihlerin durması, Avrupa teknolojisi karşısında gerileme gibi nedenlerden kaynaklanan ekonomik alandaki altın ve gümüş sıkıntılarının etkisiyle tımarların dağıtımında yeterlilik kriterleri, yerlerini kısa sürede bol nakit sağlama kriterine bıraktı. Bu duruma tımarların dağıtımında etkili olan hediye ve rüşvet ilişkileri de eklenmiştir. Tımar sisteminin bozulmasına, toprak düzeni ve onunla ilişkili olan diğer kurumların çözümleri ve yeniden yapılanmaları eşlik etmiştir.

Büyük ve derin iç değişimler yaşayan klasik Osmanlı sistemi 17. yüzyılın sonunda çözülmeye başlamış, buna savaş yenilgileri de eklenince yönetim ve toplumun yeniden yapılandırılması çabaları hız kazanmıştır. Bu süreç "... merkezi yönetimin sıkı kontrolü altında, katı bir şekilde yapılanmış toplumsal düzenden toplumsal grupların farklılaştığı ve kendilerini piyasa güçlerinin baskısına uydurdukları, daha esnek bir sisteme geçişten ibarettir". Savaş yenilgilerinin yanında Batıdaki ekonomik gelişmelerin etkisinin hissedildiği bu dönem, değişim dinamiklerinin gelişmesinde yeni bir evreyi temsil etmekteydi. Batı etkisi, Osmanlı ekonomisini Batıya yakın kentlerinden başlamak üzere küresel ekonomik ilişkiler içine çekmiştir (Karpas 2002:64-65). Yeni bir toplumsal düzen ve yeni sosyal grupların varlıklarının ve etkinliklerinin arttığı bu dönemde, ekonomik ve toplumsal gelişmelerin devletler arası ilişkiler tarafından belirlendiği görülmektedir. Bu bağlamda savaş-ekonomi ilişkisi birbirileri üzerinde belirleyiciliği olan iki süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genç, Osmanlı ekonomisinin 1760'lı yıllar öncesinde yayılma ve genişleme eğilimine, daha sonraki uzunca dönemde ise, daralma eğilimine sahip olduğuna dikkat çekerek, ekonomideki bu eğilimlerin savaşların sonuçlarıyla ilişkili olduğunu ileri sürer. Ona göre, 18. yüzyılın ikinci yarısında öncelikle savaşın

ekonomiden istediği mal ve hizmetler miktar olarak artmış, girilen savaşlardaki başarısızlıklara, savaşların getirdiği yükler de eklenince ekonomik kaynakların kullanımındaki dengeler alt üst olmuştur. Bu dönemde, savaş için talep edilen malların fiyatlarında ve bütçe giderlerindeki büyük artış, ekonomik dengelerin kontrolden çıkmasında etkili olmuştur. Özellikle, önlenemeyen bütçe açıklarının tetiklediği yatırım ve üretim sorunları, enflasyon sorununun baş göstermesini beraberinde getirmiştir (Genç 2000: 211-222). Osmanlıda ekonomik ve askeri alanda yaşanan sorunlar, güçlü bir askeri yapılanma ve dinamik bir savaş gücünün ancak güçlü ve dinamik bir ekonomik gelişme ile mümkün olacağını göstermiştir. Kapitalizme geçişle birlikte ekonomik yapılanma ülke sınırlarını aşan etkileşimler çerçevesinde belirlenmeye başlamıştır. Bu etkileşimlerde sosyal yapının iç deviniminden kaynaklanan grupların ve gelişmelerin yönlendiricisi olacak bir esneklik ve dinamizme sahip olmaması devleti gelişmeler karşısında savunmacı ve statükocu bir marjinalliğe itmiştir.

Sipahiliğin 17. yüzyıl başlarında çöküşüyle ayanlar, toprak tahsisi ve vergilerin tahsilatı süreçlerinde yer aldılar. Ayanların genelinde tam otonomi istemi, merkezi bağlılığı reddetme ve vergiden kaçma eğilimlerine rastlanmaz. Onların talepleri can ve mal güvenliklerinin sağlanması, tanınmaları ve idari bir görevde istihdam edilmeleriyle sınırlıydı. Ayanlar, yerel idarelerini adet ve gelenekler kadar etkinlik, pratiklik gibi temeller üzerine kurarak, Avrupa'daki bilimsel, ekonomik ve teknik gelişmişliğin ürünlerini adapte edebilecek yerel yapıların örneklerini sunmuşlardır (Karpaz 2002:70-75). 17. yüzyıl başlarından itibaren merkezi idarenin ekonomik ihtiyaçlarını para (nakit) olarak karşılama eğilimi, vergileri toplamada geniş yetkilerle donatılmış olan beylerbeyilerinin, vergileri nakde dönüştürmede yerel toplumsal liderlere dayanmalarına neden olmuştur. Bu işlev, ayanların sosyal güçlerini pekiştirmekle kalmamış, onların devlet yönetiminde söz sahibi olmalarına da neden olmuştur (Kunt vd. 2000: 68-69). Eski toprak sisteminin zayıflamasıyla birlikte müftülerden beylerbeyilerine, yeniçerilerden kadılara kadar geniş kesimler ayan olma yarışına girmişlerdir. 16. Yüzyıldan itibaren "avarız", "imdad-ı seferiyye", "imdad-ı hazeriyye" gibi vergilerin toplanmasında vilayet ayanlarına başvurulması, ayanların devlet karşısındaki önemlerini artırmıştır. Yine bu yüzyıldan itibaren ülkede baş gösteren altın ve gümüş kıtlığı köylülerin vergi yükümlülüklerini artırmış, onların ayanlara büyük faizler karşılığında borçlanmalarına neden olmuştur. Borçlarını ödeyemeyen köylülerin çoğu çok küçük ücretler karşılığında topraklarını ayanlara satmaya mecbur olmuşlardır. Bütün bu etmenler sonucunda ayanlardan bazıları devlet karşısında sığınacak bir otorite merkezi olarak algılanacak kadar güç elde etmişlerdir (Özkaya 1994: 7-12). Ayanların nüfuzlarının artmasında, kapısız kalan leventlerin onlara katılması da etkili olmuştur. 17. ve 18. yüzyılların sosyal ve ekonomik şartları sonucunda eşkıyalık yapan bir sosyal grup olarak ortaya çıkmış olan leventlerin ayanların maiyetine girmeleri, ayanlara askeri bir güç kazandırmıştır (Özkaya 1994: 105-106). 18. yüzyıla gelindiğinde ayanların konumları daha güçlenmişti. Ubcini (1998: 21) bu yüzyıl sonlarına doğru ayan

ve derebeylerinin Osmanlı merkezi yönetiminin otoritesini tehdit edebilecek bir boyuta ulaştığını belirtir. Bu dönemde, Osmanlı topraklarının dörtte üçü ayanlar ve derebeyleri tarafından kontrol edilmekteydi. Ayanların konumu sosyal yapının şekillenmesinde o derece öneme sahiptir ki; Mardin, Batı toplumlarının geçirmiş olduğu sosyal biçim değişiminin üç önemli dinamiğini sayarken sanayi devrimi ve pazar devriminin yanına “etats” ya da “corps constitues” adı verilen eşraf topluluklarının etkisini koyar. Nitekim, Fransız ihtilali bunlar tarafından başlatılmıştır (Mardin 1997: 28).

Ayanların “[b]ir sınıf olarak ortaya çıkabilmenin maddi gereklerini yerine getirmelerinin yanısıra, siyasi iktidarı paylaşma yolunda öznel niyetleri de” olmasına karşın, merkezin gösterdiği direnç onların feodal bir sınıf olarak ortaya çıkmalarını ve toprak yapısını temelden değiştirmelerini engellemiştir (Keyder 2003: 29). “Batı’daki mülkiyet biçimi, her an geri alınabilen imtiyazların yerini, sağlamlaşmış hakların alması demektir. Bu, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin temelidir ve iki noktayı vurgular: İlk olarak mülk bir mutlaklıdır;...kişinin belli bir mülk üzerindeki sahiplik hakları geri alınmaz. İkinci olarak, mülkiyet aktarılabilir; bu da toprağı bir “meta”ya,dönüştürür” (Arıcanlı 1998: 130). Merkezi devlet bürokrasisi köylünün bağımsızlığı ilkesine sahip çıkmıştır. Ayan, toprak üzerindeki devlet mülkiyetini sarsmış olsa da devletten özerk bir ekonomik yapılanma ortaya koyamamış, mutlak mülkiyet sahipliği gerçekleşmediğinden feodalizmdeki pre-kapitalist niteliklerin Osmanlı toplumunda ortaya çıkması sağlanamamıştır (Keyder 1998: 9-11).

Osmanlı toplumunun kendi koşulları içinde ortaya çıkan ayanlar, Batı feodalizmindeki derebeylerinden farklı özelliklere ve işlevlere sahip olmuşlardır. Ayanların güçleri klasik Osmanlı ekonomisinin çözülmeye başlamasıyla birlikte artmış, bağımsız bir güç olmamaları devletin onları istediği zaman tasfiye etmesini kolaylaştırmıştır. Batıdaki derebeylerinden farklı olarak yerleşik toplumsal ve siyasal yapı içinde devletten bağımsız olarak kendilerini vazgeçilmez ve meşru kılacak bir temelden yoksun olmuşlardır. Diğer taraftan, Osmanlı’nın toplumsal ve ekonomik tarihindeki değişim sürecinde önemli işlevler görebilecek bir sınıf olma potansiyeline sahip olan ayanlar, merkezi otoritenin onların ortaya çıkışlarındaki sosyo-ekonomik koşulları yeterince dikkate almaması nedeniyle bu işlevleri yerine getirememişlerdir. Böylece merkezi idarenin alternatifi ve hedefi konumuna yerleştirilen ayanların ortadan kaldırılması, yalnızca bir sosyal sınıfın gelişmesini engellemekle kalmamış; Osmanlı-Türk toplumunun iç ve dış koşulların gerektirdiği modernleşme geleceğini etkileyecek bir hamle de olmuştur.

Toplumsal ve ekonomik değişim sürecinde ortaya çıkan farklılaşmaları, iç ve dış etkileşim ağlarıyla açıklayabilecek bir ufuk ile değerlendirmek çok önemlidir. Böyle bir ufkun eksikliği, gelişmelere farklı tutuculuklarla yaklaşmayı doğurur ve değişim dinamiklerinin gerektirdiği yeniliklerin anlaşılmasını zorlaştırır. Bu bağlamda, Osmanlı modernleşmesinde değişim dinamikleri daha çok geleneksel yapı perspektifinden hareketle değerlendirilmiş, ayanların ekonomik

gelişme adına taşıdığı değişim potansiyeli kavranamamıştır. Değişimin gerekliliği yönetim aygıtının modernleştirilmesi alanında görüldüğü halde, toplumsal alanda ortaya çıkabilecek farklılaşmalar merkezi otorite tarafından sınırlandırılmıştır. Bu anlamda Weber'in patrimonyalizm tezi modernleşme döneminde sürdürülen toplum ve devlet arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında katkı sağlamıştır.

Sanayileşen Batıyla Karşılaşma Sürecinde Değişimin İdari ve Askeri Dinamikleri

Sanayi devriminden sonra Batıda gerçekleştirilen ekonomik atılımlar Osmanlı yöneticileri tarafından gözlenmiştir. Bazı yöneticiler bu gelişmelerin Osmanlı geleneksel düzenini tehdit edecek nitelikte olduklarını fark edip birtakım düzenlemeler yapma yoluna gitmişlerdir. Fakat geleneksel yapıya olan güven, bu yapıya ait ilişkilerin sağlamlığı ve bu yapılanmanın sağladığı toplumsal konumlardan çıkar elde edenlerin etkinlikleri değişimin geniş kitlelere yayılmasını engellemiştir.

"Onsekizinci yüzyıl başında, modernleşme yolunda Osmanlı devleti Avrupa'yla birlikte ana toplumsal ve ekonomik şartlara -ama siyasal ve felsefi olanlara değil- haiz görünüyordu. 1696-1730 arası alınan tedbirler, ... kapitalist ekonominin ön şartlarını yaratan birtakım pragmatik düzenlemeler yaptığını gösteriyordu. Süreç tamamlanamadı, ... modernleşme çabasının başarısızlığı, üst yönetimin politikalarını alt toplumsal sınıfların ve bürokrasinin fikir ve çıkarlarına uyduramamasına bağlıydı" (Karpas 2002: 69-70). Bu doğrultuda Lale devrinden itibaren gerçekleştirilen yenilikleri, halk katmanlarına inememiş bir üst tabaka hareketi olarak değerlendirmek mümkündür (Türkdoğan 2002: 199-200). Geleneksel ilişkiler ağının hakim olduğu bu dönemde geleneksel Osmanlı kurumlarının yeterliliğinin tartışma konusu yapılması, yenileşmenin ilk adımıdır. Askeri başarısızlıkların pekiştirdiği yenileşmenin gerekliliği düşüncesinin saray ve idarece kabullenilmesi, öncelikle askeri alanda modernleşme girişimlerinin başlamasında etkili olmuştur.

Osmanlı'da askeri ve idari alanda başlayan yenileşmelere daha sonra toplumsal yaşamda tedrici olarak ortaya çıkan değişimler eşlik etmiştir. Ortaylı'ya (2002:13-17) göre, 19. yüzyılda ıve kazanan toplumsal değişimin açıklanmasında, buhar gücünün sanayide kullanımının sonuçları, deniz ve kara ulaşımındaki gelişmeler ve Batının teknolojik üstünlüğü gibi dışsal etkenlerin yanında Osmanlı toplumunun kendi iç dinamikleri de önemlidir. Batıdaki değişimi ilk olarak Batıya giden tüccarlar ve sefirler algıladı, zaman içinde ise farklı toplum kesimleri arasında yayılarak değişimi temsil eden yeni bir "aydın" zümre ortaya çıktı. Aydınlar Batıya bir hayranlık güdüsüyle yaklaşmaktan çok, kökü 19. yüzyıldan çok öncelere dayanan bir değişim zorunluluğunun itimiyle hareket etmiş, ama hemen her toplumsal katmanda görülen değişimin algılanmasındaki zorluklar nedeniyle tepkilerle karşılaşmış, fakat değişimin taşıyıcısı olmaktan geri durmamıştır.

17. yüzyıldaki değişimin belirleyici karakteri, merkezi yönlendirmenin sekillendirdiği düzenlemeler olmaktan ziyade, sosyal itimli etkileşimler neticesinde ortaya çıkmış görece özgür işleyen süreçler olmalarıdır. Bu dönemde, Karpat'ın (2002: 17-20) belirttiği gibi, Avrupa etkisi ve yerel güçlerin artan ağırlıkları sonucunda geleneksel kurumlar biçimsel varlıklarını devam ettirmekle beraber içerik ve işlevsel değişimlere uğramışlardır. Bir taraftan, toplumun yapı taşları olan küçük cemaat birliklerinin daha büyük toplumsal örgütler altında birleşerek yeni kimlikler oluşturması, diğer taraftan, toplumsal bütünlüğün önemli psikolojik dinamiklerini oluşturan "uç" anlayışı ve fetih idealinin şehir yaşamına geçilmesiyle önemini yitirmesi, değişimi hızlandırdı. Bu değişim sürecinde yerel otoriteler eleştirilerini merkezi idareye yöneltmiş olmalarına karşın, merkezi otorite toplumsal meşruiyet ve uzlaşının tek kaynağı konumuna sahip olmayı sürdürerek, bütün sorunların kökeninde devletin zayıflamasını görmüş ve merkezi otoriteyi güçlendirici bir modernleşme politikası benimsemiştir.

17. yüzyılda Batı toplumlarında sanayi devrimini hazırlayan ve dünyanın diğer toplumlarını etkileyen geniş çaplı değişimlerin Osmanlılarca izlenmesine rağmen kendi sistemleri açısından sonuçlarının yeterince öngörülemediğini söylemek mümkündür. Bunda iki etken vardır: değişim etkilerinin daha üstün bir din olduğuna inanılan İslamın yarattığı medeniyetin rakibi olan Hıristiyan dünyasından gelmesi, Osmanlı'nın yüzyıllar boyunca sürdürmüş olduğu güçlü devlete olan aşırı güven. Berkes'in (1975:17-20) vurguladığı gibi, değişimin etkileri öncelikle toprağın kullanımında ortaya çıkmış, toprağın kullanım şekline bağlı olan ekonomik, idari, bilimsel ve sanayi alanlarında da yapısal değişimler belirmiş, ancak değişim, yeni bir dünya sisteminin şartlarının kendini kabul ettirmesi olarak değil, geleneksel sistemden ayrılmadan kaynaklanan bir bozulma olarak kabul edilerek yanlış bir değerlendirmeye tabi tutulmuş, sonuçta geleneksel sisteme dönüş mümkün olmadığı gibi, çözülmenin de önüne geçilememiştir. Geleneksel Osmanlı toprak rejiminde derebeyleşme akımı ve bu akımın neden olduğu köylünün sömürülmesi, tarımsal verimliliğin düşmesi, köylünün şehre göç etmesinin yanında şehirlerde sanayinin gerilemesi, devlet maliyesinin ve ekonomisinin çökmesi ve idari yapının bozulması değişimin yanlış anlamlandırılmasından kaynaklanmıştır. Avrupa ile ilişkilerin dini hukuk eksenli gaza ve fetih anlayışıyla ele alınması, ekonomik hele de merkantalist bir zihniyete sahip olunmayış, reformların bu dönemde yalnız geleneksel yapıya dönmek için yapılan girişimler olarak kalmasına neden olmuştur.

17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkan değişme eğilimleri, toplumsal dinamiklere değil merkezi iktidara daha fazla güç kazandırma çabaları ile sonuçlanmış, merkezi iktidar kendisinin zayıflamakta olduğunu görerek geleneksel gücünü toparlama çabasına girmiştir. Diğer taraftan, 18. yüzyıldan itibaren sanayileşme merkezietçi bir devlet eğilimini güçlendirmiştir. Merkezietçi bir devlet, "mali, idari, hukuki alanda standart ve bütüncül bir kontrol" mekanizması kurmaya

ve işletmeye çalışır. Uzmanlaşmış ve sayıca artmış bir bürokrasi, mükemmelleştirilmiş bir bürokratik kayıt mekanizması merkezîyetçi devletin temel karakteristikleridir. Böyle bir devletin mutlaka yetkeci veya totaliter vasıflara sahip olması gerekmez (Ortaylı 2002: 123). Merkezîleşmiş devlet, akılcı işleyen organları vasıtasıyla toplumsal kontrolün sağlanmasında ve toplumu kendi gücünün pekiştirmek için kullanmada başarılı bir yapılanmadır. Bu bağlamda, Mardin'e (1991: 42-45) göre, geleneksel Osmanlı yönetimi İslami ve bürokratik nitelikleri aynı anda bünyesinde barındırıyordu. Osmanlı devleti gerileme sürecine girince, bu süreçte İslami temsil eden ulemaya göre; gerileme, Müslümanların dini görevlerini ihmal etmeleri, inanç zafiyeti içinde olmaları ve buna bağlı olarak himaye güçlerini kaybetmelerine bağlı iken; asker ve memurlardan oluşan bürokratlara göre, devlet yapısındaki zaaf ve bozulmalar gerilemeyi getirmiştir. Geleneksel yönetimin değişmeye başlaması bürokratik yapının ağırlık kazanmasıyla sonuçlanmış ve asker-memur zümresinin çözüm önerileri doğrultusunda aydınlanma damgalı Avrupa idari ve iktisadi kurumlarının aktarımına gidilmiştir.

Geleneksel yapının değiştirilerek modern anlayışla idarenin yeniden yapılandırılması süreci, protestolardan ihtilallere kadar uzanan bir tepkiler zinciri ile karşılanmıştır. Batı karakterli modernleşmeyi destekleyen Osmanlı bürokrasisi devlet içindeki diğer güç odaklarıyla (ulema, asker, ayanlar hatta sultan) çatışmaya girmiş, iç ve dış gelişmeler ve bu alanlarda karşılaşılan sorunlar akılcı çözümler gerektirdiği için bürokratları ulemadan daha prestijli bir konuma yükseltmiştir (Mardin 1998:154, 158-159). Modernleşme süreci, yönetim ile toplum arasında yeni ilişki biçimlerini ve bu ilişkilerde işlevsel olabilecek yeterlilik kriterleri getirmiştir. Geleneksel yapıda yönetim erkine sahip olanlar, modernleşme sürecinin gerektirdiği işleri yürütebilecek donanuma sahip olmadıklarından geleneksel konumlarını kaybederlerken, modern niteliklere sahip olan bürokratlar bu sürecin önemli aktörleri olmuşlardır.

Osmanlı Devletini çökmekten kurtarmanın bir yolu olarak başvuru modernleşme-Batılılaşma, öncelikle savaşlardaki yenilgiler nedeniyle ordunun ıslah çalışmalarıyla ortaya çıktı. Paralel bir gelişme Batıdaki gibi merkezîyetçi bir siyasetin oluşturulmasıydı. Bu siyaset çerçevesinde ayan ve derebeylerin varlıklarına son verilmiş, yeniçeriler ortadan kaldırılmıştır (Kuran 1997: 122-123). Bu anlamda siyasal ve ekonomik değişme dinamiklerinin dışarıdan geldiği Osmanlıda merkezîyetçilik bu değişimin başarılı olarak yönlendirilmesinde işlevsel olmuştur.

Büyük İmparatorluğun Merkezîleşme Refleksi

Batıda gerçekleştirilen sanayi devrimi etki alanındaki toplumların hemen her alanında büyük değişimlere neden olmuştur. Değişimin gerektirdiği yeniden yapılanma dinamiğine sahip olamayan toplumlar, bu dinamığa sahip olanlar karşısında yıpranmış ve gerilemişlerdir. Bu toplumlar kurumsal yapılarını

gözden geçirip yeniden şekillendirme ihtiyacı duymuşlar, bu işlerde değişimi yönlendiren toplumlara örnek almışlardır.

Askeri, hukuki ve idari alanlarda 17. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı'nın zamanın gerektirdiği yenilikleri yapamamış olması devlet sistemini içeride ve dışarıda zayıf hale getirmiş, devletin karşılaştığı sorunları çözebilecek yeniliklerin yapılması kaçınılmaz olmuştur (Ongunsu 1999: 6-7). 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı modernleşme girişimlerinin temel amacı, merkezi idareye tamamen sadık bir ordu oluşturup bu ordu vasıtasıyla ekonomik kaynaklar ve ayanlar üzerinde merkezin kontrolünü sağlamaktır. Osmanlı bürokrasisi, kendi gücüne alternatif oluşturabilecek meşruiyet araçlarından uzak olan yerel ve yabancı gayrimüslim unsurların ekonomik kaynakları kullanmalarına müsamaha gösterirken, Müslüman halkın ve ulemanın desteğini alan ayanlara bu kaynakların kullanım fırsatını tanımamıştır. Liberalleşme, anayasallaşma ve demokratikleşme, modernleşmeyi halka yaymaktan çok, seçkinlerin konumlarını güçlendirmiştir (Karpas 2002: 77-80). Modernleşmede merkezi idareyi alternatifsiz kılma çabaları Müslüman halk ve grupları yabancılaştırıcı bir boyuta varmış, gayrimüslim halk üzerinden Batı etkisi ve kurumlarının etkinliklerinin önü açılarak geleneğin modernleşmesini dışlayan bir yapılanmaya gidilmiştir.

Osmanlıda modernleşme çabalarına ordudan başlanmış olmasında geleneksel askeri yapının yeni savaş teknikleri karşısında yetersiz kalmasının fark edilmesi kadar, modernleşme girişimlerinin karşılaşması muhtemel dirençlere karşı yenilikçi iradeyi destekleyen bir güç oluşturma amacı da etkili olmuştur. Ordunun modernleştirilmesi merkezi güçlendirerek diğer alanlardaki yeniliklerin önünün açılmasında işlevsel olacaktır.

Batıdaki gelişmeler hakkında bilgi sahibi olan III. Selim, yalnızca idari ve askeri alanı değil, sosyo-ekonomik alanı da kapsayan bir değişim tasarlamıştı. Bu proje çerçevesinde 1793 yılında tımar ve zeamet kanununu çıkarmış, bu kanunla tımar ve zeamet uygulamalarındaki aksaklıklar giderilerek eyaletlerde valilerin (ve onların şahsında merkezin) konumu güçlendirilmeye çalışılmıştır (Ünal 1998: 136-141). III. Selim, Orduyu yeni bir eğitime dayalı olarak yenileştirmeyi, ulemanın etkinliğini azaltmayı ve Avrupa'daki bilimsel ve ekonomik gelişmeleri aktarmayı amaçlamıştı (Karal 1999: 24-25). Bu süreçte, askeri okullarda Batılı bir eğitim alan subaylar yeni bir aydın sınıf oluşturmuş, Batıda elçilikler açılmış, buralarda görev yapan elçiler Batıdaki gelişmelerin aktarılmasında rol oynamışlardır (Lewis 1996:59-63). Anlayış ve kavrayış farklılıklarıyla bu kesim II. Mahmut ve Tanzimat dönemi modernleşme çabalarında önemli işlevler görmüşlerdir.

Padişah ve devlet otoritesinin sağlanmasının Anadolu ve Rumeli'nin güçlü ayanlarıyla anlaşmayı gerektirdiği düşüncesiyle onlarla bir görüşme yapılmış ve Sened-i İttifak adı verilen belge imzalanmıştır. Bu belgeyle ayanlar kendilerini padişaha ve merkezi otoriteye kabul ettirmiş olsalar da, merkezi otoritenin varlığını tehdit edecek bir özerkliğe kavuştukları söylenemez. Yine de bu belge merkezi otoriteyi rahatsız etmiş ve II. Mahmut gücünü artırınca bu belgenin

aslını yok etmiştir. Daha sonra, ulema ve İstanbul halkının desteğini alarak yeniçerileri acımasızca ortadan kaldıran II. Mahmut, Anadolu ve Rumeli'nin önde gelen mülk sahiplerini etkisizleştirmesine (Ortaylı 2002: 33-38) karşın, bunların Tanzimat döneminde ve sonrasında varlıklarını sürdürdükleri ve yeniliklere karşı olumsuz tavır sergilemeye devam ettikleri görülecektir (Berkes 2002: 245). Osmanlı ayanlarının genelinde merkezi otorite tarafından tanınmak dışında bir otonomi isteğinin bulunmadığını ifade etmiştik. Bu dönemde İmparatorluğun merkezi idaresindeki zafiyet ve bu zafiyeti giderme girişimleri ayanları "ötekileşme" sürecine itmiştir. Bu durum, onların merkezi yönetim tarafından daha büyük bir tepki ile karşılanmalarını doğurmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun duraklama, gerileme ve dağılma süreçlerinde girişilen reform çabaları merkezi-bürokratik bir devlet yapılanmasını sağlamayı amaçlamıştı. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren karşılaşılan ekonomik, askeri ve toplumsal sorunlar yönetimde ve halkta gelecek adına bir ümitsizlik doğurmuş, bunun sonucunda yönetimlerde sorunların tartışılması için danışma meclislerinin sayıları artırılarak idarenin etkinleştirilmesi amaçlanmıştır. Yine bu çerçevede, III. Selim reformlarının yasallaşmasıyla merkezin gücü etkinleştirilmiştir (Findley 1994: 100-101). Reformlara yaklaşımlar arasında farklılıklar görülmesine karşın bunlar özde değildi; bütün reform girişimlerinde belirleyici olan merkezi devletin etkinliğini artırarak, ülke genelinde merkezi kontrolü sağlayan mekanizmaların geliştirilmesiydi. Bu yaklaşım II. Mahmut dönemine damgasını vurmuştur. Mardin'in (1998: 167) vurguladığı gibi, Sened-i İttifak ayanlar üzerinde devlet kontrolünü sağlamayı amaçlamış ve Batılı anlamda merkezi bürokratik bir devlete dönüşümün ilk adımlarından biri olmuştur. Aynı şekilde Karpat (2002:83-87), ayanların ortadan kaldırılmasını, toplumsal ve ekonomik açıdan önemli gelişmelerin başlangıcı olarak görmektedir: İlk olarak, taşranın ekonomik kaynaklarının mutlak hakimiyeti tekrar devletin oldu; ikinci olarak, sultan ve bürokrasinin yönetim yetkisini paylaşacak bir güç odağı kalmadı; üçüncü olarak, bürokrasi ekonomik kaynakların kontrolü ve yetki paylaşımına neden olabilecek sosyal gruplara tepki geliştirdi. Bu merkezileşme süreci, yeniçerilerin kaldırılması ve ardından Bektaşî dergahının kapatılması, evkaf vekaletinin kurulmasıyla devam etti. Ahmad'ın (1995: 40-41) belirttiği gibi; II. Mahmut dönemi reformcuları bir yandan, vilayetlerdeki yerel liderler ve başkentteki yeniçeriler karşısında merkezi idarenin otoritesini güçlendirmeye çalışırken; diğer yandan, padişahın mutlak otoritesi karşısında Babıali memurlarına özerklik kazandırmaya çalışmışlardır. Bu amaçla özerk hareket edebilen yeniçeri ağası yerine başkomutan ve savaş bakanından emir alan seraskerlik kuruldu. Sultanın hanehalkı üst makamlara getirilerek bakanlıklar esasına dayanan hükümet yapısının ve modern bürokrasinin temelleri atıldı.

İdari alandaki reformlarla Babıali memurlarının büyük imtiyazlar kazanmaları, bürokrasiyi daha güçlü bir hale getirdi ve bu süreçte ulemanın gücü zayıfladı (Mardin 1998: 169-171). Ulemanın güç kaynağı olan vakıfların onların elinden alınarak evkaf müdürlüğüne bağlanması ve daha önce saraydan tama-

men bağımsız olan şeyhülislamlığın devlet dairesi haline getirilerek özerkliğinin sona erdirilmesi, medreselerin idare ve denetimi, öğretmenlerin ve yargıçların atanması hatta fetva verme yetkisinin şeyhülislamdan alınarak yeni kurulan ilgili nazırlıklara verilmesi, Lewis'in (1996: 94-98) belirttiği gibi merkezileşme yolunda atılan önemli adımlardandır. Ulemanın toplumsal kontrolü kaybetmesindeki diğer önemli nedenler ise, laik bir hukuk ve eğitim sisteminin yaygınlaşması ve basının hayata girmesiyle ideoloji üreten yeni odakların oluşmasıdır. II.Mahmut'tan sonra ordunun reformcu çizgide yeniden inşa edilmesiyle, reformcular, taşra ayanlarına, mutaassıp ulemaya ve taraftarlarına karşı sağlam bir müttefik ve güven merkezi oluşturmuşlardır (Ortaylı 2002: 92, 97).

II. Mahmut döneminde, önceki merkezileşme çabalarında belirleyici olan saray ve geleneksel Osmanlı kurumlarının güçlendirilmesi yaklaşımından farklı olarak, modern-bürokratik bir temelde şekillenen ve görece geleneksel kurumları dışlayan merkezi bir devlet aygıtı geliştirme yaklaşımı dikkati çeker. Modern bürokratik devletin oluşumuna öncelik verilmesi, bürokratların diğer toplumsal sınıflardan daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olmalarını da beraberinde getirmiştir.

İmparatorluğun içindeki gelişmeler kadar dışındaki gelişmeler de modern bürokratik devlet örgütünün oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Askeri alanda yapılan büyük reformlar, askeriyenin yönetimdeki etkisini azaltarak bürokratik idareye geçiş zeminini hazırlamıştır. Özellikle Avrupa'daki gelişmelerin, Osmanlı devletinin varlığını sürdürmesinin askeri gücünün yanında Avrupa devletleriyle diplomatik ilişkilerine bağlı olduğu düşüncesini doğurması, merkezi ve bürokratik bir yapıyı gerekli kılmıştır (Findley 1994: 52-53). Bürokrasi-deki akılcılaşıma ile merkezi iktidarın eski yapısı modernleştirilmeye çalışılmış, hükümet yapısında sorumluluk ve yetkileri faaliyet alanlarıyla sınırlı olan nazırlıkların oluşturulmasıyla önceki dönemlerde padişah, sadrazam ve şeyhülislamda toplanmış olan yetkiler dağıtılmıştır (Ünal 1998: 275; Turhan 1994: 148). 1835 yılına gelindiğinde merkezi hükümet kalemiyye, seyfiyye ve ilmiye olmak üzere üçlü bir yapıya kavuşturulmuştur. Bilim ve teknik alanındaki ihtiyaçlar temelinde Babıalinin bakanlıklara bölünmesiyle bürokrasisinin geleneksel yapının güçlü sınıfları olan asker ve ulemanın otoritelerini elde etmesi amaçlanmıştır. Hükümet dairelerindeki bürokratik düzenlemelere yönetici ve kalemiyye mensuplarının her yıl yeniden atanması geleneğinin kaldırılması ve memurlara düzenli maaş verilmesi uygulamalarıyla devam edilmiştir. Memurların mallarına el koyma esasına dayalı geleneksel cezalandırma usulünün yerine suçların ve cezalarının tanımlanması esasına dayalı bir sisteme geçilmesi, akılcı bürokratikleşme doğrultusunda önemli bir adımdır. Aynı amaçla vilayet yönetimlerinde nüfus sayımları ve kadastro verilerinden yararlanarak herkesten gücü ölçüsünde vergi almaya yönelik bir kurumsallaşmayı sağlamak için mültezimlerin yerine merkezi hükümetin maaşlı "muhasıl"ları görevlendirilmiştir (Shaw ve Shaw 2000: 66-70).

Yenilikler askeri ve idari alanla sınırlı değildi. Bu doğrultuda, tüm halk tabakalarında ortak olan halk kılığı belirlendi. İlköğretim zorunlu hale getirilerek, yükseköğretim yapan Harbiye ve Tıbbiye okulları açıldı. Yüksek ihtisas için Avrupa'ya öğrenciler gönderildi. Türkçe ve Türkiye konusunda yazılan Fransızca eserlerden tercüme yapıldı (Ülken 1992: 38). II. Mahmut hükümet merkezini keyfilik temelinde şekillenen bir yapılanmadan arındırarak kanun ve kurallara dayanan ve yeterlilik ölçütleriyle belirlenen akılcı-bürokratik bir yapılanmaya tabi tutmuştur.

İdarenin akılcılaştırılması ve etkinleştirilmesi yoluyla İmparatorluğun gücünü tebaa üzerinde hissettirerek eyaletlerin merkeze bağlılığı sağlanmıştır. Merkezden eyaletlere atanan ve merkeze bağlı çalışan memurlar aracılığıyla bu yapılanmanın eyaletlerde de yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. Merkeziyetçi bürokratik yapılanma doğrultusunda vilayet yönetimlerinde valilerin maaşa bağlanmasıyla merkezi idareden bağımsız olarak vergi toplayıp harcamalarının önüne geçilmiştir. Yine köy ve mahalle muhtarlıklarının kurulması, nüfus sayımının yapılması, posta teşkilatının kurulması ve yabancı ülkelere seyahat için pasaport uygulamasına geçilmesi merkeziyetçi bürokratik devletin kurulması adına atılmış önemli adımlardır (Ortaylı 2002: 47-48).

1831 yılında yapılan genel nüfus sayımı, eyaletlere ait nüfus ve emlak bilgilerinin tespitini sağladığı gibi, askerlik işleri, vergilerin tahsili ve bu işlere ait kayıtlarının tutulması gibi konularda merkezi bir yapılanmaya katkıda bulunmuştur (Çabuk 1996: 183-184; Lewis 1996: 91). Aynı yılda Takvim-i Vekayi'nin yayınlanmaya başlanması, merkezi hükümet ile eyaletleri yaklaştırmış, özellikle memurların okumaları sağlanarak merkezin görüş ve politikalarının eyaletlerde etkin olmalarına çalışılmıştır. Yolların yapımı, telgrafın (1855) ve demiryollarının kullanımının başlaması (Lewis 1996: 95-96) ve seyahatler için "mürur tezkereleri", ülke dışına seyahat edebilmek için pasaport kullanılmaya başlanması ve ülke genelinde örgütlenmiş olan bir polis teşkilatının hayata geçirilmesinin önemi hakkında araştırmalar yapılması merkezi devlet örgütlenmesi için atılmış adımlardandır (Turhan 1994: 147-148). Merkezi hükümet yapısında gerçekleştirilen bürokratik örgütlenme, merkezde odaklanıp eyaletlere doğru genişleyen bir dalgalanma hareketi halinde genişleyerek eyaletleri hükümet merkezine bağlamıştır. Böylece II. Mahmut dönemi modern bürokrasinin oluşum aşamasını temsil etmiştir. İç ve dış toplumsal ve ekonomik koşulların sonucunda gerçekleştirilen bu oluşum daha bilinçli reform çabalarıyla geliştirilme ihtiyacındaydı.

Değişimden Dönüşüme: Yetkeci-Savunmacı Nöbet Değiştirme

Osmanlının Batı karşısında gerilemesi aydınlar arasında önemli bir sorun haline gelmediği için Tanzimat'a kadar olan sürede yapılan ıslahat hareketleri fikri bir temelden yoksun kalmıştır. Buna bağlı olarak, Avrupa'nın üstünlüğünün ve bunun karşısında Osmanlının gerileyişinin arkasındaki kurumsal nedenler görülememiştir. Osmanlı uleması Batılı anlamda bilimsel bir anlayıştan

yoksun olduğundan ülkenin kötü durumunu pozitif bilim verileri temelinde değil, dini ve duygusal açılardan ele almıştır. Ulemanın etkisiyle uzun yıllar boyunca Batıya ve Batı medeniyetine “kafir” anlayışıyla yaklaşan halk kitlesinin de reform girişimine olumlu yaklaşması düşünülemezdi. Bu durumda reformlar ancak yukarıdan aşağıya gerçekleştirilebilirdi. Sonuçta bazı aydın ve dirayetli sultanlar ve vezirler Osmanlı ıslahat hareketlerinin öncüleri olmuşlardır (Karal 1999: 17). Tanzimat hareketi, birbirlerinden farklı yönlerde hareket eden ve farklı etkilere sahip olan hareketlerin yıprattığı Osmanlı devlet yapısına güç ve dayanıklılık kazandırma, siyasi birliği sağlama ve bu birliğin dayandığı yapısal unsurları güçlendirme amacından doğmuştur. 19. Yüzyıl ilk yarısında Osmanlı siyasi bünyesi bir çöküş manzarası arz ediyordu. Her şeyden önce devletin dayandığı askeri-teokratik yapı geçerliliğini kaybetmeye başlamıştı. Yenilgilerin de etkisiyle gittikçe artan bir disiplinsizlik orduda hakim olmuş ve bu kurum, nüfuz ve itibarını kaybederek devletin otoritesinin koruyucusu olma konumundan uzaklaşmıştı. Avrupa’daki ulusalcı ve devrimci hareketler ırksaldinsel türdeşlikten yoksun olan Osmanlı tebaası arasında uyanışlara neden olmuştu. Yabancı devletlerin etkileri, kapitülasyonların baskısı ve iç kayıtsızlık bu uyanışı güdülemiş, hatta bu süreç sonunda gayrimüslim unsurlar ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Bu şartlar, güçlü bir merkezi idarenin kurulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Sonuçta Tanzimat hareketi ayrılma eğilimine sahip olan unsurları yeni ilkeler etrafında toplayarak, hatta ülke yönetimini bu ilkelere dayandırarak farklı unsurlar arasında birliği oluşturacak, düzeni tesis edecek ve ortak amaçların yerleşmesini sağlayacak güçlü bir yapıya ulaşmayı amaçlamıştır (Abadan 1999: 33-34). Tanzimatla birlikte dinsel ve ırksal bağlılıkların yerine ortak ilkelere dayanan bir bağlılık getirilerek anayasal vatandaşlığa giden ilk adım atılmıştır. Böylece modern bürokratik devletin hükümranlığına meşru bir temel oluşturulmuştur.

Tanzimat döneminde İmparatorluğun gerilemesinin nedenleri ilk kez askeri alan dışında aranmış ve devletin siyasi yapısı, teşkilatının esasları ile idare şekli dağılmaya doğru giden sürecin etmenleri olarak öne çıkarılmıştır (Turhan 1994: 153). 1839 Hatt-ı Hümayunu ile ülkedeki “aydın bürokrat grup; İmparatorluğun işlevini yitirmiş kurumlarını ve sarsılan merkezi otoriteyi kurmak, devleti mali, idari, adli alanlarda düzenli bir yapıya kavuşturmak için egemenlik dizginini ele geçirdiler”. Bu dönemde Osmanlı devleti Avrupa’da gerçekleştirilen sanayi devriminden sonra ortaya çıkan sosyal ve ekonomik değişime kurumsal bazda ayak uyduramamanın sancılarını çekiyordu. Otorite sorunları, ayan ve ulusalcı isyanlarla sonuçlanmıştı. Egemenliği ele alan aydın bürokrat grup yeni idari yapılanma ile, İmparatorluğun yapısal dönüşüm sorunlarına çare bulmayı amaçlıyordu. Osmanlı aydın ve bürokratları Avrupa kökenli eşitlik düşüncesiyle yeni bir “Osmanlılık” siyaseti üreterek Müslüman-gayrimüslim ayrımcılığını gidererek ulusal ayrılıkçı isyanları önleyip devletin gücünü ve bütünlüğünü sağlamayı amaçlamışlardı (Ortaylı 2000: 16-17). Hukuk sistemindeki yenileşmeyle bu bütünlüğün merkezi yönetimde temsili sağlanmıştır. Os-

manlı parlamentarizminin özünü teşkil eden ve "kararname ve nizamnameleri hazırlayacak ve yargıda temyiz görevini görecektir meclislerin kurulması" Tanzimat dönemindeki en önemli idari yeniliklerden birisidir. Meclis-i Ali-yi Tanzimat, Tanzimat dönemi hukuk reformlarının gerçekleştirilmesi kadar, mahkemelerin kuruluş, işleyiş ve yaygınlık kazanmasında önemli işlevler görmüştür (Ortaylı 2002:148). II. Mahmut'un gerçekleştirdiği modern devlet teşkilatlanması, Ülkenin (1992: 38) belirttiği gibi, çağdaş hukukun esaslarını taşıyan "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" ile idare hukuku temeline dayandırılmıştır. Yine bu beyanname ile vergi ve adliye sistemi modern devlet anlayışına uygun bir yapılanma kazanmıştır.

Batıda görevlendirilen Osmanlı elçileri, Batı hakkında sistematik bilgiler vererek Batı dünyasının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunurlarken, II. Mahmut dönemi sonlarına doğru Batıdaki özgün niteliklerden birine dikkat çekmişlerdir. "Kameralizm" olarak adlandırılan bu nitelik, eğitimi halka yaymayı ve halkın mülkiyet haklarını garanti altına almayı içeriyordu. Batıda, halkın verimliliğini artırma amacıyla uygulanan ve ulusal devletlerin kurulması ile orta sınıfların güç kazanması paralelinde yürüyen bu politika ile ulusal bütünlüğün sağlanması ve feodal toplumsal kalıntıların temizlenmesi amaçlanmıştır. Bu anlamda, Gülhane Hatt-ı Hümayunu kameralizm etkisi taşır. Bu dönemdeki bazı Osmanlı aydın ve devlet adamları, Batı gelişmişliğinin özünü bu doğrultuda bir siyasal yapılanmada görmüşler, İmparatorluğun "Osmanlılık" çatısı altında yeniden bir bütünlük kazanacağını düşünmüşlerdir (Mardin 1997: 11-13). Halkın ekonomik gücünün gelişmesi ve eğitimin yaygınlaşmasıyla devletin güçlendirilmesi amaçlanırken, farklı grupların varlığı, bu amaç doğrultusunda ortak bir seferberliği olanaksızlaştırmıştır. "Osmanlılık", farklı etnik ve dinsel grupları tek bir bütünlük altında toplamayı amaçlamış olsa da, ayrılıkçı eğilimler çağın yükselen akımlarını temsil ettiği için bunların önüne geçilememiştir.

Yerleşik geleneklere dayanan değerlerin tasfiyesinin zorluğu ve uluslararası çıkar ilişkilerinin Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma ihtiyacını doğurması gibi nedenlerle, Tanzimat hareketi geleneksel Osmanlı devletinin merkezîyetçiliğini aşan bir merkezi-bürokratik yapının gerçekleştirilmesi projesi olmuştur (Berkes 2002: 244). Tanzimat döneminde sadrazam ve onun çevresinde bulunan bürokrat kadro otorite sahibi olmuş, daha sonra sırasıyla I. Meşrutiyet döneminde saray, II. Meşrutiyet döneminde ise siyasi bir cemiyet olan İttihat ve Terakki modern bir yetkencilik sergilemişlerdir. Bu üç dönemin ideolojileri farklı fakat sistemleri aynı olmuştur. Babıali bürokratlarının egemenlik döneminde modern bir merkezîyetçilik kurulmuş, Osmanlı bürokrasisi geleneksel çizgisinden ayrılarak toplumu kontrol araçlarını değiştirmiştir. Tanzimat devlet adamlarının genel itibarıyla sivil bürokrasi kökenli olmaları, Osmanlı devlet yapısındaki değişimin önemli bir göstergesidir. Geleneksel asker yönetici anlayışı yerini sivil yönetici anlayışına terk etmeye başlamıştır. Tanzimat'tan sonra yapılan vilayet düzenlemelerinde yine Babıali kökenli valilerin atanması ve onlara askeri yöneticilerin yetkilerinden ayrı ve dengeleyici yetki-

ler verilmesi, sivil bürokrasinin etkinliğini artırmıştır (Ortaylı 2002: 89-92; 109-110). Böylece, merkezi yapılanmanın odağı saraydan Babıali bürokrasisine kaymıştır. Sivil bürokrasinin merkezi yönetimde hakim olması, yeni bir yönetim ve yönetici anlayışının gelişmesine katkıda bulunarak, geleneksel askeri-teokratik yönetimden uzaklaşıp modern bürokratik devlet yapılanmasına geçişte önemli bir mesafe alınmasını sağlamıştır.

Tanzimat yöneticileri, eyaletlerde merkezi yönetimin hakimiyetini kurmak istemişlerdir. Bu amaçla, eyaletlere merkezi hükümetçe görevlendirilen ve valilere değil de merkezi hükümete karşı sorumlulukları olan memurlar atanmıştır. Vergileri geleneksel hukuk anlayışları dışında mükelleflerin ödeme gücüne göre toplayan “muhassıl-ı emval”ler bu memur tipinin örneklerindedir. Böyle yapılarak valilerin özerkliklerinin engellenmesi amaçlanmıştır. Yine eyaletlerin nüfus ve servet eşitliği temelinde alt birimlere bölünmesi, eyalet alt idari birimlerinde danışma meclislerinin kurulması ve ordunun eyalet birimlerine bölünüp başlarına İstanbul’dan atanan ve İstanbul’a karşı sorumlu olan müşirlerin atanması, merkezi idarenin hakimiyetini artırma çabalarıdır (Shaw ve Shaw 2000: 117-120). Eyalet yönetimlerinde bir yandan sivil kimliği temsil eden valilerin konumları güçlendirilmeye çalışılırken, diğer yandan özerk hareket olanakları sınırlandırılarak merkezi idareden bağımsız hareket etmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Tanzimat dönemi yöneticileri bürokratik merkezîyetçi devlet yapılanmasını gerçekleştirmek ve ülke geneline yaymak için iç ve dış ilişkilerde yeni düzenlemelere gitmişlerdir. 1840’dan itibaren oluşturulan “muhassıllık meclisleri”, 1864 ve 1871 vilayet nizamnameleriyle mahalli grupların merkezi idarenin kararlarına katılmaları kurumsallaştırılmıştır. Yine “muhassıllık meclisleri” ve “vilayet idare meclisleri” parlamenter yönetime doğru giden ilk adımlar olarak merkez-vilayet yakınlaşmasında önemli işlev görmüşlerdir. Öyle ki, ilk Osmanlı mebuslar meclisi üyeleri, “vilayet idare meclisi” üyeleri arasından seçilen, valinin tayin ettiği kişilerden oluşmuştur (Ortaylı 2000: 22). Vilayetlerin ve kazalarının yeniden düzenlenişinde, merkezden uzak, ticari faaliyetler sonucunda belirli bir gelişmişlik kazanan ve gelişmişlikleri derecesinde merkezi yönetimin kontrolünden uzaklaşan İzmir ve Beyrut gibi şehirler İmparatorluğun vilayet merkezleri yapılarak merkezi idarenin etki alanında tutulmaya çalışılmıştır. Yine, güçlü Avrupa devletleriyle yapılan “Dostluk ve Serbest Ticaret Antlaşmaları”, yerel idarecilerin merkezi idareye karşı ayaklanmaları karşısında Avrupa devletlerinin özellikle İngiltere’nin yardımını sağlamayı (Kasaba 2005: 137-139) dolayısıyla merkezi idarenin etkinliğini artırmayı amaçlamıştır.

Bir yerde hakimiyet kurulması ve bu hakimiyetin uzun süreli olması, hakim olan otoritenin merkeziyle hakimiyet bölgesi arasında ulaşım ve etkileşimi sağlayan araçların verimliliğine bağlıdır. Bu anlamda, Tanzimat dönemi yöneticileri merkez ile çevre arasındaki ilişkileri sağlayan araçların önemini farkındaydılar. Yolların özellikle de karayollarının geliştirilmesi Tanzimat dönemi valilerinin öncelikli amacıydı. Yine telgrafın kurulması (1853) merkezîyetçi de-

netime katkıda bulunmuştur (Ortaylı 2002: 150-151). Bu dönemde yabancı vapur şirketlerinin yanında Türk vapur şirketlerinin kurulmasıyla deniz ulaşımı geliştirilmeye çalışılmıştır (Ortaylı 2000: 29). Böylece, deniz, demir ve kara yollarının geliştirilerek ülkede ulaşım ağının yaygınlaştırılmasına yönelik faaliyetlerle merkezi yönetim güçlendirmeye çalışılmıştır.

Devlet, modern bürokratik bir anlayışla yeniden yapılandırılırken, geleneksel teokratik unsurlar tedricen kaldırılmak, en azından denetim altında tutulmak istenmiştir. Tanzimat döneminde merkezîyetçiliğin pekiştirilmesi için tekke ve medreseler yakınlaştırılarak tarikatlar denetlenmeye çalışılmıştır. Meclis-i Meşayih vasıtasıyla tarikatlar, mensuplarının gözetim altında tutulmalarını sağlayacak hiyerarşik bir yapıda ve tek çatı altında birleştirilmeye çalışıldı. Fakat medrese-tekke ayrımının devam etmesi, Mevlevilik ve Nakşibendilik dışındaki tarikatların halkın ilgilerini çekmesi gibi nedenlerle bu projede başarı sağlanamadı (Ortaylı 2002:138-139). Dini otoritelerin kamusal konumlarının sınırlandırılması bağlamında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hükümlerinin dini içerikli olmaması, kadıların yerel yöneticilikten uzaklaştırılması ve şeriat dışı mahkemelerin kurulması (Mardin 1997: 132), Osmanlı reform çabalarının genel karakteri olan toplumsal güç odaklarının merkezi otorite karşısında pasifize edilmesi eğilimine uygundur. Bu süreç sonunda klasik örgütsel yapısını koruyan Meşihat-ı İslamiye ve diğer dinsel kurumlar merkezi kontrole açık hale getirilmiştir.

Yine, Osmanlı ekonomisinde yeterli bir örgütsel yapısı olmayan maliye, modern merkezi bir devlet denetimi açısından sorun oluşturuyordu. 18. yüzyıl boyunca tarım ve üretim alanlarında büyük açılımlar gerçekleştiremeyen Osmanlı maliyesi, gelir ve gider dengesi sağlamak için bir tür merkezi yapılanma ortaya koymuş ve bu doğrultuda kurumsal düzenlemeler yapılmıştır (Ortaylı 2002: 130-131). Merkezi yapılanmayı gerekli kılan temel nedenler savaşlarda alınan mağlubiyetlerin ekonomik sonuçları, askeri reformların maliyetleri ve vergilerin toplanmasında araçların çokluğu ve çeşitliliğiydi. Tanzimat döneminde merkezden gönderilen "muhasıllar"ın önemli bir amacı vergi tahsilinde araçları kaldırarak merkezi ve sağlıklı işleyen bir vergi sistemi ortaya koymaktı (Akyıldız 2004: 28-29). Pratik alanda geleneksel uygulamaların devam etmesi Osmanlı maliyesinin kontrolünü zorlaştırıyordu. Maliyenin merkezi bir denetime tabi tutulması çalışmaları, geleneksel uygulamaların yerine akılcılaştırma temelinde işleyen kurumsal uygulamaların benimsenmesiyle sürdürülmüştür.

Tanzimat döneminde devlet yapılanmasında somut büyük gelişmeler sağlanmasına karşın, kültürel alanda Batıdakine benzer bilinçsel bir dönüşüm gerçekleştirilememiştir. Batı ile girişilen ilişkiler bürokratların halkla ilişkili tutumlarında bir değişmeyi doğurmamış, kapitalist üretim sistemine geçiş amaçlanmış ancak bunun sosyo-kültürel ve pazara ait mekanizmaları ihmal edilmiştir. Tanzimat reformcuları ve bürokratlar, kendi politik konumlarını sarsacak herhangi bir toplumsal grubun gelişimine fırsat vermeyerek (Avrupa korumasındaki gayrimüslimlerin kapitalist ekonomik ilkelerle hareket etmeleri etnik ve

dini kimliğin azınlıklar arasında canlanışında etkili olmuştur) kapitalist sistemin bireysel ekonomik özgürlüğü sağlayıcı dinamiğini göz ardı etmişlerdir (Karpas 2002: 91-92). Tanzimat reformlarıyla ortaya konan modernleşme, merkezi iktidara yeni bir biçim kazandırmış olsa da, bu süreçte Tanzimat bürokratları kendi kişisel konumlarını sağlamlaştırmaya çabalamış, sosyo-kültürel anlamda kapitalist bir ekonomik girişimciliğin gelişmesi doğrultusunda kayda değer bir adım atılmamıştır.

Tanzimat dönemi yönetim anlayışı ve yöneticileri “Genç Osmanlılar” tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin odak noktasını keyfi ve mutlakiyetçi yönetim anlayışları oluşturur. Onlara göre, Tanzimat reformlarıyla geleneksel hukuk ve örf'e ait güvence ve dengeleyici unsurlarla beraber şeriat ihlal edilmek suretiyle halkın idare karşısındaki korunma araçları ortadan kaldırılmış, yerine hükümdarın mutlak iktidarını getiren Batılı ve Doğulu çizginin bir karışımı olan kanunlar geçmiştir. Ayrıca, reformlar dış baskı altında gerçekleştirildiğinden, ülke yabancı müdahalesine açık hale getirilmiş, yerli halkın sırtına iç baskıya ek olarak yabancı baskısı da eklenmiştir. Yabancı baskısı, alınan dış borçlar nedeniyle bağımlılık seviyesine ulaşmıştır. Genç Osmanlılar, çözümünü şeriatın layık olduğu yere konacağı bir meşrutî ve parlamenter yönetimde görüyorlardı (Lewis 1996:169-171). Genç Osmanlıların görüşlerini temellendirdikleri “meşrutîyet” fikri dönemin bütün milliyetçi hareketlerinin ideolojik zeminini oluşturuyordu. Kökenlerinin evrensel bir ideolojiye dayanması nedeniyle büyük bir yankı uyandırmıştı. Avrupa’da bu akıma bir Türk-milliyetçi akımı olarak bakılmasına karşın, İslam ve Osmanlılık eksenli fikirler onların söylemlerinde Türklük vurgusundan daha baskındı. Genç Osmanlılar, milliyetçe farklılık arz eden unsurların Osmanlı siyasi bütünlüğünden ayrılmamalarını savunmaktaydılar (Ülken 1992: 63).

Ülkeyi yabancıların müdahalesine açık hale getirme, dinin emirlerine ve geleneğe gereken önemi vermeme ve yeni araçlarla mutlakiyetçi bir yönetim kurma konularında Tanzimat yönetimini eleştiren Genç Osmanlılar, Tanzimat döneminin hakim görüşü olan Osmanlı toplumunun farklı unsurlarını yeni ilkeler etrafında birleştirmek düşüncesine paralel olarak gelenekten beslenen “meşrutîyet” anlayışını bu bütünleşmenin ekseni olarak görmüşlerdir. Millet ve milliyetçilik düşünceleri Türklükten çok İslamlık ve Osmanlılık düşüncelerine dayanıyor olmakla beraber, parlamenter bir yönetim düşünceleri Osmanlı siyasi düşüncesi ve yapılanmasında yeni bir dönemin ifadesidir.

Osmanlı devletinin askeri-teokratik bir yapıdan modern-bürokratik bir yapıya dönüşüm serüveni II. Abdulhamit döneminde yeni bir boyut kazandı. Saray ile Babıali arasındaki mücadelede II. Mahmut döneminden II. Abdulhamit dönemine kadar Babıali ve sivil bürokrasi lehine gelişmeler olmuşken; II. Abdulhamit bu dengeleri önce dış ilişkilerde sonra da iç işlerinde saray lehine bozdu. Abdulhamit döneminde saray katiplerinin sayılarındaki artış işlerin Babıali bürokrasisinden saray bürokrasisine kaydığına en önemli belirtisidir. Özellikle saraydaki telgrafhane ve şifre katipliğindeki sayıca ve işlevce genişleme

saray bürokrasisinin etkinliğini artırmıştır. Abdulhamit'in Babıali'nin yetkilerini sarayda toplama nedeni, amcası Abdulaziz dönemi devlet adamlarını başarısızlıkla suçlaması, hatta itham etmesinden hareketle onlara olan güvensizliğinden kaynaklanmış olmalıdır (Akyıldız 2004: 167-173). Abdulhamit, ülke yönetiminde parlamentoya dayanma yerine dini, askeri ve politik konularda kendisine danışmanlık yapmak üzere oluşturduğu "komitelere" dayandı. Bu durum bütün güçlerin merkezileşmesini, merkezileşme ise, büyük bir bürokratik örgütlenmeyi getirdi. Geniş bürokrasi, Abdulhamit rejiminin en baskıcı, aynı zamanda en zayıf yönünü oluşturmuştur (Berkes 2002: 344). 1876 anayasasının (Kanun-ı Esasi) aslında hükümdarın yetkilerini sınırlayıcı hiçbir maddesi yoktu. Aksine anayasanın bütün hükümlerinde son söz hükümdara bırakılmıştı. Anayasa, egemenliğin halka ait olduğu düşüncesinin değil, egemenliğin tanrıya ve onun yeryüzündeki temsilcisine ait olduğu doktrininin yeni bir yapılanmasıydı (Berkes 2002: 333). 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Abdülhamit meclisi ve anayasayı feshederek bütün yetkileri üzerinde toplamıştır. "Bu sürpriz değildi çünkü o zamana kadar devam eden liberalleşme süreci ve anayasanın ilanı ülkeyi savunmanın bir aracı olarak görülebilir, onlar iş görmeyince saf dışı bırakıldılar. Sultana böylece kendi yöntemleriyle aynı amaçları elde etme olanağı verildi, bunlardan biri devleti korumanın en geleneksel aracıydı: izleyen 30 yıl süren mutlak yetkencilik (istibdat) ... Daha fazla merkezileşmiş güç elde etmek için güvenlik ve yetkeci yöntemlerin öncelik kazanması ve böylece dış düşmana ve iç isyanlara karşı mevcut savaşlarda daha iyi savunma kapasitesi, 1876 anayasası ve 1923'de Türkiye Cumhuriyetinin kurulması arasındaki dönemin doğasını derinden belirlemiştir" (Aydın 2004: 114). Sultan II. Abdulhamit, kendisinden önceki döneme ait gözlemlerinden hareketle bürokratik işleyişi ve devlet adamlarını daha sıkı kontrol edebileceği bir merkezileşme politikası izlemiştir. Bu politika modern bürokrasinin etkinliğini sınırlandırırken padişah ve saray bürokrasisini ön plana çıkarmıştır.

Teknolojik alanda merkezi iktidarın hakimiyetini pekiştiren önemli bir gelişme telgrafın yaygınlaştırılmasıdır. Bu dönemde telgrafın önemi iyi kavranmış, bu iş için gerekli nitelikleri taşıyan personel yetiştirmek için bir okul açılmıştır. Abdulhamit, telgrafı, ülkenin bütün bölgelerinde merkezin otoritesini hissettirmede etkin bir araç olarak kullanmış, bürokrasinin işleyişinin kontrolünü bu araç vasıtasıyla sağlamıştır (Lewis 1996:183-185).

Bilime ve onun pratik alanda uygulanmasına taraftar olan II. Abdulhamit, İslamı halkında toplumsal bir bilinç ve kimlik oluşturmak için kullanmıştır. Müslüman ve Hıristiyan halk arasında bir denge sağlamak için Tanzimat döneminde başlatılan devlet mekanizmasının rasyonelleştirilmesi ve modernleştirilmesi faaliyetleri devam ettirilirken, bu bağlamda, medreselerin kadro ve ekonomik kaynak bakımında yetersizleşmesinin önü açılırken; adalet ve eğitim sisteminin laikleşmesi desteklenmiştir (Mardin 1991: 53). Batılılaşma politikasında II. Abdülhamit döneminde yeni bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Eğitim, teknik, idare ve askeri teşkilatının gelişmişliği açısından II. Ab-

dülhamit, Batıyı bir model olarak kabul etmiştir. Bu dönemde Batıdaki gelişmişliğin arkasındaki etmenin pozitif bilimler olduğu görülmüş, gelişmişliğin şekli görünümünden çok pozitif bilimlerin aktarımını ve yaygınlaşmasını sağlayacak olan Askeri Tıbbiye, Mülkiye, Harbiye gibi okulların programlarında yenilikler yapılarak, pozitif bilimlere hakim olduğu kadar Batı medeniyetinin güçlülük eksenli bir medeniyet olduğunu kavrayan bir nesil yetiştirilmesi yoluna gidilmiştir. Böylece, “önce güçlülük” ilkesinden hareketle devletin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu yaklaşım paralelinde II. Meşrutiyet döneminde; Rus-Japon savaşının galibinin Japonlar olmasıyla, medeniyet içinde kültürün muhafaza edilebilirliğini vurgulayan İslamcı görüşler etkin olmuştur (Mardin 1997: 15-17).

Devleti güçlendirmek ve devamlılığını sağlamak II. Abdülhamit döneminde öncelikli amaçtır. Bu amacı gerçekleştirmek için İslam dini, içeride ve dışarıda Müslüman kimliği vurgusuyla etkin bir şekilde kullanılmıştır. Devlet yapılanmasında akılcılaştırma desteklenirken Babıali bürokrasisine kuşku ile bakılmış, saray ve saray bürokrasisi etkinleştirilip mutlakiyetçi bir yönetim sergilenmiştir. Batı, özellikle bilimsel ve teknik alanlarda bir model olarak kabul edilirken, Batılılaşmada dinsel ve kültürel unsurların korunmasına dikkat edilmiştir.

19. yüzyılın sonunda Osmanlı devleti kurumsal çeşitliliğin sağlanması ve kurumların görev ve yetki sınırlarının belirlenmesinde başarı sağlamış, kanunlar daha sistematik ve kesin hükümler içerir bir niteliğe kavuşturulmuştu. Vergilendirme ve vergilerin tahsilinde büyük ölçüde merkezileşme tamamlanmış olup, vergiler merkezden görevlendirilen kişiler tarafından toplanıyordu. Askeri alma ve eğitim alanlarında yapılan düzenlemeler sonucunda ordu daha profesyonel hale gelmişti. Yeni kurulmuş okullar merkezi hükümetin sivil ve askeri bürokrasisinin yetişmiş eleman ihtiyacını gidermede pozitif bir işlev görüyordu. Uluslararası şartların uygun olmasının da katkılarıyla 19. yüzyıl sonunda güçlü merkezi-bürokratik bir devlet yapılanması gerçekleştirilmişti (Kasaba 2005: 152). Fakat devlet yapılanmasının merkezileştirilmesinde kaydedilen başarı, modern bürokratik devletin bütün kurumlarıyla işler olduğu anlamına gelmiyordu. İmparatorluk yapısını tehdit eden etnik ve dinsel eksenli sorunlar sürerken, modern devletin akılcı yapılanmasını köstekleyen geleneksel unsur ve anlayışlar da etkinliklerini devam ettiriyorlardı.

Yeni bütünleşme Arayışları ve Paradigmanın Belirginleşmesi

1908-1918 yılları arasında Osmanlı siyasetinde etkili olan İttihat ve Terakiciler, baskıcı ve yetkeci bir yönetim anlayışı ile hareket etmeleri ve benimstedikleri dış politikayla İmparatorluğun sonunu hazırlamakla eleştirilirler. Fakat daha önceki modernleştirici elitler gibi İttihatçıların da asıl amacı köklü reformlar yaparak İmparatorluğun devamlılığını sağlamaktı. Bu amaçla taşra ve mahalli idareler alanında yeni bir vilayet ve belediye sistemi yürürlüğe konulmuş, İstanbul’da etkin bir belediyeçilik ve bayındırlık hizmeti sunulmuş, ülke çapında “polis, itfaiye, ulaştırma ve diğer kamu hizmetlerinin örgütlenmesi”nde ö-

nemli başarılar elde edilmiştir. Batılılaşmaya hız verilerek, zaman ölçümünde 24 saatlik gün kabul edilmiştir. Eğitim alanında Darul Fünun yeniden örgütlenmiş, ilk ve orta öğretimde laik anlayışıyla eğitim veren yeni okullar sistemi kurulmuş, öğretmen okulları ve özel okullar açılmıştır. Laik anlayışın eğitimde hakim kılınmasıyla kızların okumasının kapısı açılmış, buradan da kadının toplumsal alandaki konumunun gelişimine önemli bir katkı sağlanmıştır. Aile Hukuku Kararnamesi'nin kabul edilmesi ve özel hukuka bakan şer'î mahkemenin laik ve modern bir otoritenin temsilcisi olan Adliye Nazırlığına bağlanması gibi icraatları İttihatçıların aynı zamanda Cumhuriyete de ışık tutabilecek niteliklere sahip olan modern, merkezi ve bürokratik bir devletin kurumsallaşması doğrultusunda yaptıkları önemli yeniliklerdir (Lewis 1996: 226-229; Turhan 1994: 173-175). Devlet yönetiminin modernleştirilmesi; bakanlıklar ve bürokratik yapının yeniden düzenlenmesi, maliyenin merkezi bir anlayışla yeniden yapılandırılması, vilayet idaresine dair yasa ile valilerin konumlarının güçlendirilmesi, jandarma teşkilatının kurulması, yönetimin sivilleştirilmesi, laik anlayışın yaygınlaşmasının desteklenerek dini kurumlar üzerindeki devlet denetiminin artırılmasını kapsayan yeniliklerle sürdürülmüştür (Shaw ve Shaw 2000: 367-370). İttihatçılar, seçkin bir yaklaşımla devlet yapısını akıl ve kanun temelinde yeniden düzenleyerek, devlet kurumlarının etkinliklerini artırmaya çalışmışlardır. Kadının kamusal alandaki konumunu güçlendirici düzenlemelerle modern-laik bir düzene geçiş için zemin hazırlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasını önlemek Jön Türklerin en önemli sorunu olmuştur. Bu anlamda, hürriyet ve adaleti yaygınlaştırarak İmparatorluktan ayrılmak eğiliminde olan toplulukların memnuniyetini sağlayacaklarını ve ayrılmaların önüne geçeceklerini düşünmüşlerdir. Jön Türkler, Abdulhamit dönemi şartları ve halkta padişaha bağlılık geleneğinden dolayı fikirlerine karşı beklenen ilginin uyanmadığını fark ederek, fikirlerini, daha etkin kılmak için subaylar arasında yamaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda seçkin-yetkeci bir düşünce biçimi ortaya çıkmıştır. Tanzimat yenilikleriyle yabancı azınlıklara tanınan ayrıcalıklara karşı Jön Türklerin tepkisi zamanla anti-emperyalist bir nitelik kazanmıştır. Bu bağlamda Avrupa'daki milliyet sorununu ve milli kültür arasındaki ilişki ile ilgili çalışmalar paralelinde görüşler geliştirmişlerdir (Mardin 1983: 219-220).

İttihatçılar anayasal vatandaşlık fikrini Osmanlı toplumunda yerleştirmeye çalışmışlardır. İttihatçıların devlet düşüncesi laik bir yönetim, ekonomi ve eğitim alanında gelişmişlik temelinde şekillenmiş güçlü merkezi bir yapılanmadır. Ermeni ve Arap ulusçuları, itttihatçıların Türk ulusçuluğu yaptığını ileri sürmüş olmalarına karşın, İttihat ve Terakki Partisi'nin ilk dönemindeki ideolojisi Türk ulusçuluğundan çok Osmanlıcılıktır. İttihatçılar, ırk, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin bütün Osmanlıların merkezi devletin eşit vatandaşı olmaları görüşü temelinde, devletin Osmanlı uluslarının birliğini sağlayacak olan ekonomik kalkınma ve eğitim alanındaki gelişmişliği sürdürmesi gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre, gerektiğinde devlet Osmanlı birliği için güç kullanma irade-

sine de sahip olmalıdır (Berkes 2002: 407). Ancak İttihatçılar 1913 yılından itibaren Avrupa hakimiyetindeki sistemin eşit üyelerinden biri olmak istiyorlardı ve buna bağlı olarak geliştirmeye çalıştıkları kapitalist toplum için bağımsız olmanın gereğine inanıyorlardı. Bu amaçlarının gerçekleşmesi için toplum ve ordu üzerinde denetimi elde etmeye çalışmışlardır (Ahmad 1995: 14-15). İttihatçıların Osmanlıcılıktan Türk milliyetçiliğine kaymalarında Balkan Savaşlarından itibaren Ermeni ve Rumların izledikleri ayrılıkçı politikalar etkili olmuştur. Bu süreçte İttihatçılar, devleti kurtarmada tek dayanağın Türk unsuru olduğunu görerek bu unsur etrafında güçlü bir devlet merkezi oluşturulmasına giriştiler. Bu bağlamda, kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdılar, himayeci bir gümrük sistemini uygulamaya koydular, yabancı şirketleri Osmanlı adalet sistemine tabi kıldılar, ulusal bir burjuvazi vasıtasıyla ulusal bir ekonomi geliştirmeye çalıştılar (Keyder 2003: 87-92). Bu süreç sonunda İttihatçılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını önlemenin bir yolu olarak anayasal vatandaşlık düşüncesini, toplumsal kimlik bağlamında ise milliyetçilik-Türklük görüşünü benimsemişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu parçalanma sürecine girmiş, ülkede siyasi bir bütünlük kalmadığı gibi, bütünlüğü sağlayacak kimlik oluşturucu bir araç da kalmamıştı. Halifelik ve saltanat toplum-devlet bütünlüğünü sağlamakta yetersiz hale gelmişti. Henüz ulus düşüncesinin bilinçsel bir karşılığı bulunmuyordu ve işgaller karşısında oluşmaya başlayan direniş örgütlenmelerinde amaçsal ve fikri bir bütünlük yoktu. Bu şartlarda Atatürk öncülüğünde 1919 yılından itibaren "bölgesel partizan komiteleri"ni bir hükümet; "Kuva-yı Milliye" denilen yerel güçleri bir ordu şeklinde örgütlemek için kongreler yapıldı. Bu çalışmalar sonucunda ulusal nitelikli ilk kongre Sivas'ta yapılmış, bu kongrede merkezi bir yönetim anlayışı ile hareket ederek tüm ulusun kurtuluşu için faaliyette bulunan, "Heyet-i Temsiliye" adlı bir organ oluşturulmuştur. Kesin bağımsızlığı vurgulayan bu organ, kapitülasyonlar, azınlık ayrıcalıkları ve mandacılığın reddi gibi hareket ilkeleriyle modern-ulus devlet yapılanmasına doğru atılmış ilk adımdır (Berkes 2002: 475-480). Bu dönemde savaş meydanları kadar, zihinler de ulusal bir mücadeleye sahne oluyordu. Yüzyıllardır kendini İslam, hilafet ve saltanat kavramlarıyla tanımlayan Osmanlı-Türk toplumu bu tanımlamaların tek tek yıkılışına şahit oluyor ve bağımsızlık savaşı toplumun yeni bir kimlikle ortaya çıkışına eşlik ediyordu.

Cumhuriyet döneminde bütünleşme, seküler bir anlayışın ifadesi olan "ulus" temeline dayandırılmıştır. Kuruluş döneminde Batıda görülen ulusçuluk akımı, Batı uygarlığının bir parçası olarak algılanmış, "ümme" dönemine ait kalınlardan kurtularak Batıda olduğu gibi ulus devlet çatısı altında gerçekleştirilecek yeni siyasal bütünleşme, Batı toplumları arasına katılabilmenin temel koşulu olarak görülmüştür. Böylece eski ümme anlayışının kaynağı olan dinin toplumdaki yeri sınırlandırılarak laik bir ulusun bütünleşmesini sağlayacak reformlar yapılmıştır (Sezer 1988: 41). Kemalizm ideolojisinin öncelikli amacı "modern bir devlet" kurmaktır. "Modern devlet" in kuruluşundan sonra demok-

rasinin işlenmesi sağlanacaktı. Batının modernleşme süreci uzun bir dönemde gerçekleşmiş iken, Türkiye’de modernleşme adına yapılması zorunlu olan kültürel, hukuki ve ekonomik reformlar için uzun bir zaman süreci yoktu. Reformların yapılması ve topluma mal olmasında zaman kısalığı devletin zorlayıcı gücünün kullanılmasını gerektirmiştir. Devletin kurulmasından sonraki demokrasi aşaması da “modern devlete özgü” niteliklere sahip olmuştur. Kemalist ideoloji devraldığı gelenekten de etkilenerak “devlete toplumsal hayatın hemen her alanında yüklediği görevler dolayısıyla yerleşmiş bulunan merkezi kontrol imkanları, Türkiye’nin özgül modernleşme tecrübesinde otoriterliğin kalıcılığının haklılaştırıcı zeminini meydana getirmektedir”. Yetkeci modernleştirme anlayışı demokrasi için toplumsal temel yaratma girişiminin bir sonucuydu (Köker 2001:108-111).

Cumhuriyetin kuruluşu, Türk sosyal ve siyasal tarihinde bir yenileşmeyi değil, bir toplumun yeniden inşasını ifade eder. Bağımsız bir ulus-devlet yaratmada atılan somut adım, Osmanlı modernleşmesinden temel farkı ortaya koymaktadır. Cumhuriyet döneminde toplumsal kurumlar yenileştirilmemiş, toplum yeni kurumlar etrafında yeniden kurulmuştur. Bu süreç, yeniden yapılandırıcı bir irade kadar bir güce de gereksinim duymuş ve devlet bu iradenin taşıyıcısı olarak uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan kurumların kaldırılmasında ve yerine ulus-devlet yapılanmasının gerektirdiği yeni kurumların yerleştirilmesinde yetkeci bir tutum benimsemiştir.

Zürcher (2001: 48), halifelik ve şeyhülislamlığın kaldırılışı, eğitimin laikleştirilmesi ve bir bakanlık altında birleştirilmesi, vakıflar ve din işlerinin yürütülmesinin müdürlüklere bırakılması gibi reformları Osmanlı reformlarının devamı olarak görmekte; buna karşın tarikat faaliyetlerinin yasaklanması, tekke ve zaviyelerin kaldırılması(1925) ile medeni hukukun kabulü (1926) gibi reformları ise, devletin kendine bağlı olmayan dini kurumlara ve vatandaşlarının kendi aralarındaki ilişkilerine müdahalesini içermesi nedeniyle, Kemalist anlayışın modernleşmede Osmanlı modernleşmecilerinden daha fazla yetkeci bir anlayışla hareket ettiğinin bir belirtisi olarak değerlendirmektedir.

Saltanatın kaldırılması, hukuk sisteminin değiştirilmesi, dini tarikatların dağıtılması, Miladi takvimin kabulü, İslamiyetin devletin resmi dini olmaktan çıkarılması, Latin alfabesinin kabulü, Ezan’ın Türkçeleştirilmesi gibi ilk dönemde yapılan reformlar yeni bir toplum ve ulus kimliği yaratma amacının yanında; bu toplumun bütünleşme temellerinin örgütsel yansıması olan merkezi-bürokratik ve çağdaş bir devlet oluşturma amacına hizmet eden adımlardır. Çağdaşlaşma adına atılan bu adımlar, toplum yapısında dinin etkinlik ve kontrol alanlarını azaltarak, seküler örgütsel bir yapı olarak devlet mekanizmasının kontrol alanını genişletmeyi amaçlıyordu. Berkes’in (2002: 530) belirttiği gibi hukukun ulus ölçeğinde geçerli ve kendi içinde din dışı referanslara dayanmada tutarlı bir sistem haline getirilmesi “ümme” anlayışı dışında ulusal bir bütünleşmeyi pekiştirmiştir.

Modern-ulus devlet yapılanmasının temel niteliklerinden birisi, ulus-devlet tarafından yönlendirilen ve denetlenen, ulus genelinde yaygın bir eğitim sistemine sahip olmasıdır. Bu nedenle, eğitim alanında yapılan reformlarda eğitim faaliyetlerinin birleştirilmesi ve bütünlüğün sağlanması asıl amaç olmuştur. Böylece ikili eğitim uygulamasına son verildiği gibi, ilköğretimin yeniden düzenlenmesi ve eğitimin laikleştirilmesiyle Müslüman- Müslüman olmayan ayrımı da son bulmuştur (Berkes 2002: 532-533). Böylece farklı kesimler tarafından farklı amaçlar doğrultusunda eğitilen bireyler yetiştirilmesi önlenerek, ortak ulusal amaçlar için ve bu amaçlar etrafında bütünleşmiş bireylerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu anlamda eğitim toplumsal bütünleşmenin zeminini oluşturmuştur.

Merkeziyetçi yaklaşımlar Cumhuriyet döneminde ekonomik alanda da devam etmiş; devletçilik, Kemalizm'in ekonomik kalkınma programında temel hareket noktalarından biri olmuştur. Kemalizm, toplumun yapısal değişimini devletçi ekonomik kalkınmanın başarısına bağlar. Devletçiliğe temel oluşturan bu yaklaşım, "toplumsal değişme ve gelişme anlayışı toplumun temel yapısında devrimsel değişmelere girmeden, çağdaş uygarlığa geçmenin ekonomik kalkınma yoluyla olabileceği, bu kalkınma sonucu olarak o temel yapının da değişeceği" görüşüne dayanır (Berkes 1975: 97). Cem (1999: 261-263) anti emperyalist ve anti kapitalist karakterli Anadolu devriminin devletçi anlayışından ilk sapma işaretlerinin İzmir İktisat Kongresinde ve o dönemdeki söylemlerde belirginleştiğini belirtir. Diğer taraftan, Türkdoğan (1977b: 8-19), Cumhuriyetin ilk döneminde özel girişimci yatırım için büyük sermayeye sahip olmadığından, özel girişimciliğin önünü açmak için devlet sermayesine başvurulduğunu ileri sürer. Lewis'e (1996: 285) göre ise; devletçi yaklaşım taraftarlarının "Ekonomiyi kollektifləştirmek veya devlet tekelleri kurmak niyetleri yoktu; tarıma hiç dokunmayacaklardı ve özel teşebbüsü sanayi ve ticaretten elemek isteğinde değillerdi. Amaçları ulusun güç ve refahı için hayati önemde olan ve özel sermayenin yeteneksiz, eylemsiz veya yavaş olduğu alanlarda, projelere girişmek ve geliştirmek idi". Bu anlamda Tunçay'ın ileri sürdüğü gibi "Türkiye Cumhuriyeti'nde başından beri izlenen ekonomik gelişme modeli 'özel girişim' yanlısı olmuş, çeşitli arayış ve yönelmeler, bu çerçevenin dışına çıkmamıştır. Uzmanların genel kanısı, 1929'a kadar 'liberal' bir çizgide yürüdüğü, sonra daha çok 'hımayeci'liğe başvurulduğu, 1932'den itibaren (devlet kapitalizmine yönelme anlamına) 'devletçilik'te karar kılındığı yolundadır." İlk dönem liberallik yaklaşımı girişimci bir sınıfın oluşturulması düşüncesine dayanır. Bu dönem Türkiye için henüz liberal bir ekonomik anlayışın içselleştirilmesinden söz edilemez. Fakat "anti-kapitalist olmaksızın anti-emperyalist" bir niteliğe sahip olan kurtuluş savaşından sonra tutulan çağdaşlaşma yolunda ekonomik olarak Batıya benzemekte-kapitalist kurumların oluşturulması ve devlet tarafından desteklenmesinde- bir sakınca görülmemiştir (Tunçay 1999: 188-191).

Bağımsız güçlü bir ulusun ortaya çıkması öncelikle güçlü bir ekonomiye sahip olmaktan geçmekteydi. Batı toplumlarının ekonomik atılımları daha çok

özel girişimcilik sayesinde olmuştu, bireyler düzeyinde kazanmaya dayalı bir dünya görüşünün yaygınlığı bu gelişmenin arkasındaki temel nedendi. Buna karşın Osmanlı-Türk toplumunda benzer bir ideoloji hakim değildi. Bu durumda özel girişimciliği oluşturmak ekonomik kalkınmayı amaçlayan devletin bir görevi haline gelmekteydi.

Sonuç

Kendine özgü yönetsel, ekonomik ve askeri bir düzene sahip olan klasik Osmanlı toplumunun Batıdaki gibi bir teknolojik ve ekonomik atılımı niçin gerçekleştiremediği ile ilişkili görüşler, çoğu kez bu kendine özgülüğü göz ardı ederek anakronik bir toplumsal değişim anlayışının dar ufkuyla sınırlı kalmaktadır. Bu anakronizm evrimci değişim paradigmasının bir yanılması olarak ortaya çıkmakta, ancak toplumsal tarih araştırmalarında daha geniş bir uygulama alanı bulmaktadır. Osmanlıda fetih ideolojisine dayalı siyasetin savaş teknolojisindeki gelişmeler nedeniyle sürdürülemez hale gelmesi, yayılmacı bir güç anlayışından savunmacı bir güç anlayışına kayışın en önemli nedeni olmuştur. Merkezîyetçi bürokratik iktidar anlayışı, İmparatorluktaki çözülme eğilimleri karşısında devleti kurtarma ve güçlendirmeyi çözüm olarak görmüş, bu anlamda ordu ve devleti modernleştirmekle meşgul olmuştur. Ancak zaman içinde toplumsal yaşam alanında değişimin kaçınılmaz olduğunun algılanmasıyla bu alanı da kapsayan tedrici bir değişim tasarımı benimsenmiştir. Cumhuriyetle birlikte değişim tasarımı, tedrici niteliğinden uzaklaşarak toplumsal eylem ve etkileşim kalıplarının daha hızlı çağdaşlaşmasını hedefleyen bir kapsama kavuşturulmuştur. Osmanlıda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirginleşen ve Cumhuriyetle birlikte seçkinlerin öncülüğünde radikal bir boyut kazandırılarak sürdürülen değişim tasarımının en önemli sorunu, topluluksal değerlerin ve bağların belirleyici olduğu bir dünyadan bireyin ön plana çıktığı bir toplumun yaratılmasının uzun zaman almasıyla ilgilidir. "Kazanma isteği"nin cisimleşmesi, ilişkileri, etkileşimleri ve kişiliği kendi ağları içinde tutmaya çalışan toplumun derinlerindeki geleneksel bağlar tarafından sürekli olarak sınırlandırılmış, bu durumda devlet ve seçkinler daha merkezîyetçi ve yetkeci bir tutumla "çağdaştırma" seçeneğini benimsemişlerdir. Bireysel irade ve eylemin içinde baskın olarak yer almadığı ideolojik düzenin Osmanlıda ekonomik alanda hakim olan kurumsal yapıca da desteklenmesi, özellikle mülkiyete devletin sahip oluşu değişimin yukarıdan başlatılması ve belirlenmesini zorunlu hale getirmiştir.

Osmanlı-Türk geleneğindeki merkezîyetçi siyasal yapılanmalar ve seçkinler değişim politikalarına, Batılı güçlerin ülkede egemenlik kurma girişimlerine karşı bir korunma yolu olarak başvurulmuş ve bu politikalar toplumsal yaşamda çağdaştırıcı bir rol oynamışlardır. Osmanlı döneminde siyasi ve askeri alandaki yenileşmelerle güçlü kalmak amaçlanırken, Cumhuriyetle gelen yenilikler aynı amacın yaşam tarzında da yapısal bir değişimle mümkün olacağını vurgulamıştır. Ülkeler arasındaki ekonomik ve teknolojik rekabetin ve egemen-

liğin hüküm sürdüğü bir dünyada, bu alanlarda güçlü olmak kültür kalıplarının gelişmeci bir anlayış doğrultusunda tasfiyesini gerektirmiştir. Ancak bu dönüşümün kendiliğinden ortaya çıkmaması, seçkinci ve yetkeci bir çağdaşlaştırmayı beraberinde getirmiştir. Osmanlıda, İmparatorluğun büyük mirası askeri ve yönetsel erkin çağdaştırılması girişimleriyle korunmaya çalışılmıştır. Osmanlı-Türk tarihinde Batı ile sürekli karşılaşmalar, Batı egemenliği karşısında yalnızca devlet aygıtının değil toplumun da çağdaştırılması gereğini, halkı Müslüman olan diğer ülkelerden çok önce bağımsızlık vurgusuyla birlikte ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda Cumhuriyet yenilikleri özel girişimciliğe dayalı bir yaklaşımı desteklemesine karşın, toplumda köklü bir ideolojik geleneğin hüküm sürmesi nedeniyle özel girişimciliğin yaygın kabul görmemesi, ekonomik atılımın uzun süre devletin öncülüğünde gerçekleştirilmesini doğurmuştur. Aynı şekilde bugün Türk toplumunun bölgedeki bütün diğer ülkelerde hüküm süren rejimlerden farklı olarak demokratik bir sisteme ve kültüre sahip olması yetkeci demokratikleştirme tasarımının bir sonucudur. Sonuçta, yetkeci ve seçkinci değişimin dolayısıyla merkezîyetçiliğin dinamiğinde en az iki neden belirginleşmektedir: Birincisi dış ve iç tehdit algılaması, ikincisi ise ekonomik-teknolojik ve demokratik gelişme için gerekli olan çağdaş değerleri toplumsal kültürel alanda oluşturma çabası.. ©

KAYNAKLAR

- Abadan, Yavuz 1999. *Tanzimat Fermanının Tahlili, Tanzimat I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.* ss.31-58.
- Ahmad, Feroz 1995. *Modern Türkiye'nin Oluşumu, (Çev. Yavuz Alogan), Sarmal Yayınevi, İstanbul.*
- Akyıldız, Ali 2004. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim Yayınları, İstanbul.*
- Aricanlı, Tosun 1998. "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.* ss.128-138.
- Aydın, Ersel 2004. *The Turkish Pendulum Between Globalization and Security: From the Late Ottoman Era to the 1930s, Middle Eastern Studies, Vol. 40, No. 3, pp. 102 – 133.*
- Barkan, Ömer Lütfi 1997. "Timar Maddesi", *İslam Ansiklopedisi, Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt: XII/I, Eskişehir.* Ss.186-333.
- Berkes, Niyazi 1975. *Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Yayınevi Yayınları, Ankara.*
- Berkes, Niyazi 2002. *Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.*
- Cem, İsmail 1999. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Can Yayınları, İstanbul.*
- Cin, Halil 1992. *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.*
- Çabuk, Vahid 1996. *Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü, Emre Yayınları, İstanbul.*
- Findley, Carter V. 1994. *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform-Babiali (1789-1922), (Çev. Latif Boyacı- İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul.*
- Genç, Mehmet 2000. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul.*
- Giddens, Anthony 1985. *Nation-State and Violence, Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism, Polity Press, Cambridge.*
- Hobsbawm, Eric. J. 1998. *Sanayi ve İmparatorluk, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.*
- İnalçık, Halil 2003. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.*
- Karal, Enver Ziya 1999. *Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri, Tanzimat I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.* ss.13-30.
- Karpat, Kemal H. 2002. *Osmanlı Modernleşmesi, (Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.*
- Kasaba, Reşat 2005. *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, (Çev. Banu Büyükkal), Kitap Yayınevi, İstanbul.*
- Keyder, Çağlar 1998. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?, Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.* ss.1-14.
- Keyder Çağlar 2003. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul.*
- Köker, Levent 2001. *Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm, Cilt.2, İletişim Yayınları, İstanbul.* ss.97-112.
- Kunt Metin vd. 2000. *Türkiye Tarihi (Osmanlı Devleti 1600-1908), Cilt 3, Cem Yayınevi, İstanbul.*
- Kuran, Ercüment 1997. *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.*
- Kurt, Yılmaz (Yay. Haz.) 1998. *Koçibey Risalesi, Akçağ Yayınları, Ankara.*

- Kütükoğlu, Mübahat S.(Yay. Haz.) 1991. "Lütfi Paşa Asafnamesi -Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi-", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.ss.49-99.
- Lewis, Bernard 1996. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mardin, Şerif 1983. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif 1991. *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif 1997. *Türk Modernleşmesi*, İletişim yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif 1998. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ongunsu, A. H. 1999. *Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış*, Tanzimat I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul. ss.1-12.
- Ortaylı, İlber 2000. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840- 1880*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İlber 2002. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özkaya, Yücel 1994. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Quataert, Donalt 2004. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sezer, Baykan 1988. *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Shaw, Stanford J.ve Shaw, Ezel Kural 2000. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), Cilt: 2, E yayınları, İstanbul.
- Turhan, Mümtaz 1994. *Kültür Değişimleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tunçay, Mete 1999. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Türkdoğan, Orhan 1997a. *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
- Türkdoğan, Orhan 1977b. *Kemalist Modelde Fert ve Devlet İlişkileri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Türkdoğan, Orhan 2002. *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Ubicini, M. A. 1998. *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ülken, H. Ziya 1992. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, Sabri F. 1991. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları İstanbul.
- Ünal, Tahsin 1998. *Türk Siyasi Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul.
- Wallerstein, Immanuel 1992. *Tarihsel Kapitalizm*, (Çev. Necmiye Alpay), Metis Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, Erik Jan 2001. *Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları*, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Kemalizm, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul. ss. 44-55.